

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Soltanova Nərgiz Soltan qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**«Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi
və onların təkmilləşdirilməsi» mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı _____ 060403 “Maliyyə” _____

İxtisaslaşma

Bank işi

Elmi rəhbər:

_____ dos. Q.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

_____ i.e.n., prof. R.Rzayev

Kafedra müdiri:

_____ i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT:

Giriş	3
Fəsil 1. Pul və bankların yaranması, onların inkişaf mərhələləri	6
1.1. Pulun təkamülü və mahiyyəti haqqında nəzəriyyələr	6
1.2. Bankların meydana gəlməsinin obyektiv zəruriliyi	15
1.3. Bankların iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı.....	23
Fəsil 2. Nağdsız hesablaşmalar sistemi, onların mahiyyəti və formaları	29
2.1. Nağdsız hesablaşmalar, onların təşkili qaydaları.....	29
2.2. Pul tədavülünün təşkili, dövriyyəyə pulun buraxılışı	35
2.3. Pul tədavülü qanunu, pul kütləsi və onun tənzimlənməsi.....	44
Fəsil 3. Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar, onların təkmilləşdirilməsi yolları	53
3.1. Pul dövriyyəsinin mahiyyəti, quruluşu və təşkili prinsipləri	53
3.2. Nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi	65
Nəticə və təkliflər	76
Ədəbiyyat	82

GİRİŞ

Pul ümumi ekvivalent kimi bütün əmtəə və xidmətlərin dəyərini ölçür. Bütün əmtəələr ictimai zəruri əməyin məhsulu kimi çıxış etdiyi üçün, onun dəyəri yalnız pulla ölçülə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatda «pul dövriyyəsi» anlayışına qeyri-ciddi və müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məşhur rus alimi, professor V.Geraşenko «Денежное обращение и кредит» dərsliyində pul dövriyyəsinə «nağdsız köçürmə qaydasında və nağd pulların köməyi ilə həyata keçirilən pul ödənişlərinin məcmusu» kimi tərif verir.

Rusiyanın iqtisadçı alimi O.Lavruşin pul dövriyyəsinə pul nişanlarının nağd və nağdsız formada arasıkəsilməz hərəkəti prosesi kimi xarakterizə edir. Pul dövriyyəsinin arasıkəsilməzliyi istehsal prosesi ilə bağlı olub, sonrakı proseslərin həyata keçirilməsini təmin edir.

Pul dövriyyəsi pulun hərəkət etdiyi müxtəlif kanalların köməyi ilə baş verir, bunlardan:

- Mərkəzi Bankla kommərsiya bankları;
- kommərsiya bankları;
- müəssisə və təşkilatlar;
- əhali ilə bank;
- fiziki şəxslər;
- müxtəlif maliyyə institutları ilə banklar və s.

Bu əlaqələr iki tərəfli olmaqla nağd və nağdsız hesablaşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Pulun müxtəlif növləri olmuşdur ki, onlar da öz rolunu oynamaqla hesablaşmaların bu günkü vəziyyətə gəlib çıxması ilə səciyyələnir. Tarixi mənbələrdə pulun üç min ildən artıq yaşı olduğu bildirilir. Bu müddətdə pulun təkamülünün dörd mərhələsini fərqləndirirlər:

- əmtəə pulları – külçə – bizim eradan əvvəl VII əsrə qədər;
- sikkə pulları – bizim eranın XVI əsrinədək;
- kağız pullar – XIX-XX əsrlər.

Uzun müddət qızıl və gümüş əsas pul materialı kimi istifadə olunmuşdur. Hər mübadilə aktı baş verərkən metal pulu tərəzidə çəkmək zərurətindən xilas olmaq üçün sikkə pullara keçilməsi zərurəti yarandı. Ümumi ekvivalent kimi əvvəlcə dəmir və misdən, sonra isə qızıl və gümüşdən istifadə edilmişdir.

Pulun xarakterik problemləri tarixin bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur və olacaqdır. Tarixin müəyyən mərhələsində tədricən qızıl və gümüş kimi nəcib metallar pul rolunda uzun müddət qoşa fəaliyyət göstərmişlər. Başqa metallarla müqayisədə qızıl mübadilədə pula çevrilmə və satış rolunu daha yaxşı yerinə yeməlik olan ümumi keyfiyyətlərə malikdir. Qızıl öz xassəsinə görə fil sümüyü, xəz-dəri, balıqqulağı və s. kimi ümumi ekvivalent rolunu oynamış əmtəələrlə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, qızıl təbiətdə saf şəkildə tapılır və nadir metaldır, qızıl asanlıqla bölünmə qabiliyyətinə malikdir, onu müxtəlif hissələrə bölmək olar, onu saxlamaq asandır, xarab olmur, sürtülmə qabiliyyəti az, yalnız çox yüksək hərarətdə əriyir. Pulun yaranma tarixinə dair ziddiyyətli fikirlər çoxdur. Birinci kağız pulun və kağızın özünün Çində buraxıldığı bildirilir.

Pul dövriyyəsi qurulan zaman aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməsi tövsiyə edilir:

- Mövcud qanunvericiliyə görə bütün müəssisə və təşkilatlar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlamalıdır. Müəyyən məbləğdə pul (limit daxilində) kassada saxlanıla bilər;

- Müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmalar nağdsız formada hesabdan hesaba köçürmə qaydasında aparılır;

- Hesablaşmada istifadə olunan sənədlər bank tərəfindən müəyyən edilmiş hesablaşma sənədlərinə müvafiq olmalıdır.

İnzibat-amirlik dövründə mövcud olan pul dövriyyəsi ilə bazar iqtisadiyyatındakı pul dövriyyəsi müxtəlifdir. Bu müxtəliflik bazar iqtisadiyyatının tələblərindən meydana gəlir. Bütün hallarda pul dövriyyəsinin

əsas hissəsini nağdsız qaydada – pulların iştirakı olmadan aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Magistr dissertasiyası «Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi və onların təkmilləşdirilməsi» mövzusunda həsr edilmişdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla 77 səhifədir.

FƏSİL 1. PUL VƏ BANKLARIN YARANMASI, ONLARIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Pulun təkamülü və mahiyyəti haqqında nəzəriyyələr

İqtisadi ədəbiyyatda müasir iqtisadi nəzəriyyələr əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) Neoklassik istiqamət – buna azad iqtisadiyyat nəzəriyyələri daxildir;
- 2) Keynsçilik və yaxud tənzimlənən iqtisadiyyat nəzəriyyələri;
- 3) İnstitutsional-sosioloji istiqamət.

Bu istiqamətlərin hər biri digəri üçün alternativ olmaqla, müxtəlif ideyalar, baxışlar və konsepsiyalar sistemidir. Hər bir istiqamətdə istər nəzəri, istərsə də praktik fikir ayrılıqları vardır.

Neoklassik istiqamət əsasən XIX əsrin 90-cı illərindən təşəkkül tapmışdır. Bu istiqamətin nümayəndələri sübut edirlər ki, bazar mexanizminə əsasən tələb və təklif arasında tarazlığı təmin etmək mümkündür. Ona görə də onlar dövlətin rolunu yalnız azad rəqabət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında görürlər. Neoklassiklərin nümayəndələri mikroiqtisadi təhlilə əsaslanaraq, iqtisadiyyata bazar vasitəsilə bir-birinə bağlanmış təsərrüfat vahidlərinin məcmusu kimi baxırdılar. Neoklassik istiqamətin yaradıcısı ingilis iqtisadçısı A.Marşal (1842-1924) olmuşdur. O, «siyasi iqtisad» terminindən imtina edib, əvəzində «iqtisad» termini qəbul etmişdir. Onun tərəfindən siyasi sözünün çıxarılmasına, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması ideyasının məntiqi nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Çünki, o bütün iqtisadiyyatı fərdi təsərrüfat mövqeyindən təhlil etmişdir.

A.Marşalın nəzəri mühakiməsinin əsasını qiymət nəzəriyyəsi təşkil edir. O, əsaslı surətdə tələb və təklifin necə əmələ gəldiyini və qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsini təhlil etmiş, indiyəcən öz əhəmiyyətini saxlamış qiymətə görə tələb və təklifin elastikliyini gətirmişdir. A.Marşal bazar qiymətinə tələb və təklif qiymətinin kəsişməsindən alınan nəticə kimi baxır. O, tələbin qiymətlə tərs, təklifin isə düz mütənasibdə olduğunu qeyd edirdi.

Keynsçilik nəzəriyyəsi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə dərin iqtisadi böhran baş verdiyi və neoklassik nəzəriyyənin bu böhranın aradan qaldırmaqda gücsüz olduğu XX əsrin 30-cu illərində yaranmışdır. Keynsçi baxışlar sisteminin əsas müddəaları onun «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində verilmişdir. O, hesab edir ki, azad iqtisadi sistem maddi və əmək resurslarından səmərəli və dolğun istifadə olunmasını təmin edə bilmir. Keyns bazar iqtisadiyyatını saxlayıb, onu dövlət siyasəti ilə tənzimləməyi tövsiyə edir. Tənzimlənmə obyektinə səmərəli tələbin tərkib hissəsi olan kapital qoyuluşudur. Məqsəd, dövlətin köməyi ilə kapital qoyuluşunun sabit artımını təmin etməkdir. Keyns göstərir ki, kapital qoyuluşlarının artımı cəmiyyətdə milli gəlirin artımını təmin etməklə, yeni əlavə kapital qoyuluşu üçün çıxış nöqtəsi olur.

İnstitusional-sosioloji istiqamət XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində yaranmışdır. Bu cərəyanın tərəfdarları iqtisadi kateqoriyaları ictimai psixologiyanın təzahür forması kimi qəbul edirlər. İnstitusional-sosioloji cərəyanın əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri – istehsal üzərində sosioloji nəzarət, sosial problemlərə diqqət – onların həlli yolları, texniki məsələlərə diqqət və s. ibarətdir.

İqtisadi sistemin formalarından asılı olmayaraq bütün ölkələrdə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müxtəlif çoxsaylı iqtisadi əlaqələr baş verir. Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlar arasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif tipli əlaqələrin mövcudluğu, inkişaf etməsi pul hesablaşmaları vasitəsilə baş verir. Pul hesablaşmalarının düzgün və vaxtında aparılması, bir tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin normal fəaliyyətini təmin edir, digər tərəfdən isə bank sisteminin inkişafına şərait yaradır.

Pulun təbiəti, onun meydana gəlməsi və mahiyyəti haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan bəziləri tilə tanış olaq.

1. Pulun nominalist nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyəyə görə pulun dəyəri onun çəkisinə görə yox, üzərində göstərilən nominala görə qəbul olunmasıdır.

Kağız pul tədavülünün yaranması və inkişafı nominalist pul nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

XX əsrin əvvəllərində nominalizm pulun dövlət nəzəriyyəsi kimi rəsmiləşdirilir. Müasir şəraitdə pulun mahiyyətinə bu cür yanaşma daha geniş yayılmışdır. Nominalizm ideyalarını C.Keyns və onun ardıcılları da qəbul edirdilər (P.Samuelson və başqaları). P.Samuelson hesab edirdi ki, «kağız pullar pulun mahiyyətini, onun daxili təbiətini təmsil etməklə, əmtəə kimi deyil, onlarla alın biləcək malların xatirinə lazımdır».

Metal pul nəzəriyyəsi – mahiyyət etibarını ilə nominalizm nəzəriyyəsinə tamamilə ziddər. Onun əsas tezi pulun və qiymətli metalların faktiki olaraq eyniləşdirilməsindən ibarətdir. Metal pul nəzəriyyəsinin tərəfdarları çox vaxt hesab edirdilər ki, qızıl və gümüş öz təbiəti etibarilə elə puldur. Bu nəzəriyyənin tarixi antik dövrlərdən başlasa da, əsasən orta əsrlərdən mövcud olmuşdur.

Metal pul nəzəriyyəsi merkantilistlər tərəfindən müdafiə olunaraq, xarici ticarətə üstünlük verilməsi, ölkəyə qiymətli metal axınının təmin edilməsini ön plana çəkirdilər. Qızıl standartının mövcud olduğu dövrdə metal pul nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. Kağız pul inflyasiyasına qarşı aparılan bütün pul islahatları metal pul nəzəriyyəsinə əsaslanırdı.

Pulun miqdar nəzəriyyəsi – pulun alıcılıq qabiliyyətinin onun miqdarında cəmlənməsini iddia edir. Bu konsepsiyanın müəlliflərindən D.Rikardonu, İ.Fişeri, C.Keynsi və digərlərini göstərmək olar. Onların fikrinə görə pul vahidinin dəyəri və məhsulların qiymət səviyyəsi təvəldə olan pulların miqdarı ilə müəyyən olunur. Təvəldə pul nə qədər çox olarsa, qiymətlər də bir o qədər yüksəkdir və əksinə.

XX əsrdən başlayaraq iqtisadi nəzəriyyədə monetarizm cərəyanı formalaşır və bu cərəyan pulun miqdar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bəzi mütəxəssislərə görə monetarist – pulun miqdar nəzəriyyəsinə inanan adama deyilir (M.Fridmen). Bu nəzəriyyəyə görə, əmtəələrin nisbi dəyəri, pulun

alıcılıq qabiliyyəti və onun dəyişmə səbəbləri ilə bağlıdır. Bütövlükdə pulun miqdar nəzəriyyəsi aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilir:

- qiymətlər pul kütləsindən asılıdır;
- qiymətlər tədaviyədəki pulun miqdarına mütənasib olaraq dəyişir;
- pulun miqdarının dəyişməsi bütün əmtəələrin qiymətlərinə təsir edir və s.

Pul dövriyyəsində islahatlar aparmaqla makroiqtisadi vəziyyətin kökündən dəyişdirilməsini vacib edən şərtlərdən biri «azad pullar» və ya «neytral pullar» konvepsiyası ilə bağlıdır. Öz mahiyyətinə görə «neytral pullar» nəzəriyyəsi F.Akvinskinin pul nəzəriyyəsindən qaynaqlanır. O, hesab edirdi ki, əmtəələrin alınib-satılması varlanma mənbəyi olmamalıdır. Pullar cəmiyyətdə «ədalətli mübadilə» prosesinin yüngülləşdirilməsinə xidmət etməli, puldan əlavə pul əldə etmək məqsədi ilə istifadə edilməməlidir. Pula görə faiz almaq cəmiyyətdə qeyri-brabərlik yaradan və əmtəənin «ədalətli» qiymətinə zidd olan bir günahdır.

«Neytral pullar» nəzəriyyəsinə görə puldan yığım vasitəsi kimi istifadə olunması, onun borc kapitalın çevrilməsi sonda iqtisadi böhranlara şərait yaradır. Bu nəzəriyyəyə görə hökumət pul yığımının baş verməməsi və borc faizinin minimuma endirilməsi üçün bütün tədbirləri görməlidir. Yalnız bu halda investisiya qoyuluşunun və istehlak tələbinin artması və cəmiyyətin demokratik yolla inkişafı mümkün olar.

«Neytral pullar» nəzəriyyəsinə görə elə bir şərait yaradılmalıdır ki, pullar «paslansın», yəni ondan istifadəyə görə pul ödənilsin. Belə vəziyyət «xüsusi pullar» nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqədardır.

Bu nəzəriyyəyə görə pul dövlət hakimiyyətinin məhsuludur. Bu zaman dövlət pulu yaradır və onun alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir. Bir çox hallarda pulun dövlət nəzəriyyəsini ayrıca müstəqil konsepsiya kimi qəbul edilir. Bazar iqtisadiyyatı qiymətlərin liberallaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin koordinasiyasını və səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradır. Məlumdur ki, iqtisadi azadlıq səmərəliliklə birbaşa bağlıdır və insanların azad yaradıcılığı təmin olunur ki, bu da yeni-yeni ixtiralara-kəşflərə yol açır.

Pul haqqında iqtisadçı alimlər, klassiklər və müxtəlif dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq.

Adam Smit (1723-1790) ölkə daxilində və ölkələr arasında mal mübadiləsini prinsipə qəbul edərək, bunu beynəlxalq xarici ticarətin əsas prinsipi kimi qeyd etmişdir. Smit istehsaldan əldə edilən mənfəətin, borc götürülmüş kredit faizindən yüksək olmasını, bu fərqi borc pula görə mükafat kimi qəbul edirdi.

David Rikardo (1772-1823) pul kütləsi mövzusunda iki nəzəriyyə irəli sürmüşdür: 1) kağız pulun qızıla çevrildiyi (qızıl standartı olan) ölkələr; 2) kağız pulun qızıl standartı olmayan ölkələr. Rikardoya görə bütün dövlətlərdə kağız pul emissiyası nəzarət altında olmalıdır. Rikardo qeyd edirdi ki, dövlətin ehtiyacından çox pul emissiyası ölkədə qiymətlərin artımına səbəb olur. Eləcə də qızıl istehsalının artımı, öz növbəsində pul kütləsinin artımına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində qiymətlərin yüksəlməsinə, idxalına artımı və ixracın azalmasına, nəticə etibarilə ölkədən qızılın çıxışına şərait yaradan amillərdən hesab olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sürətli iqtisadi artım pul kütləsi təklifindən çox asılıdır. Monetaristlər nəyin bahasına olursa-olsun pul qıtlığı yaratmaq tərəfdarı deyillər. Onlar «pul-kredit siyasətinin iqtisadi yüksəlişə nail olmağı təmin etməlidir» konsepsiyasını təqlid edirlər. Hətta iqtisadi nəzəriyyənin monetarizm məktəbinin nümayəndələri hesab edirlər ki, iqtisadi inkişafı müəyyən edə bilən başlıca amil puldur. Onların fikrincə pul təklifi qiymətlərin və milli gəlirin dinamikasına uyğun olmalı, başqa sözlə onlar arasında düz mütənasiblik gözlənilməlidir. Qiymət bazar iqtisadiyyatının indikatoru funksiyasını yerinə yetirərək, təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən vasitələrdəndir. Bazar sistemində qiymətlərin artması istehsalın genişləndirilməsi, azalması isə, əksinə istehsalın azalacağına siqnaldır. Belə ki, bazarda malın qiyməti yüksək olduqda satıcılar tərəfindən təklif olunan malların miqdarı da çoxalır və əksinə. Elə bu səbəbdən də bazar iqtisadiyyatı ölkələrdə iqtisadi siyasətin əsas məqsədi qiymətlərin tənzimlənməsi və onların sabitliyinin təmin

olunmasıdır. Monetaristlər tərəfindən bəlkə də ən çox diqqət yetirilən məsələ iqtisadiyyatın tam məşğulluqla tarazlı olmasıdır. Bu nəzəriyyəyə görə iqtisadiyyatın necə işləməsini əlaqələndirən məlumatlar insanlara düzgün çatdırılmalı, tam məşğulluğa nail olunarsa, işsizliyin azalması və buna görə pul ödəmələrinə ehtiyac da xeyli azalacaqdır. Ümumilikdə pul vəsaitləri ya ödəyicilərin və alıcıların bank hesablarına yazılmaqla, ya da qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu halda bank sistemi nağdsız və nağd tədiyələrin dövrünün başlanğıc məntəqəsi kimi çıxış edir. Bank sisteminin mühüm funksiyası olan tədiyyə vasitələrinin yaradılması, bu sistem tərəfindən aparılan kredit əməliyyatları ilə sıx bağlıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda «pul dövriyyəsi», «tədiyyə dövriyyəsi», «pul tədavülü», «pul-tədiyyə dövriyyəsi» anlayışları bir-birindən fərqlidir. Məsələn, «pul dövriyyəsi» anlayışı, tədiyyə dövriyyəsinə nisbətən daha məhdud anlayışdır. Tədiyyə dövriyyəsi müəyyən bir ölkədə mövcud olan tədiyyə vasitələrinin artması hərəkəti prosesidir. Tədiyyə dövriyyəsi nəinki pulun hərəkətini, həm də digər tədiyyə vasitələrinin, qəbzlərin, depozit sertifikatlarının, veksellərin və s. hərəkətini əhatə edir. Deməli, pul dövriyyəsi tədiyyə dövriyyəsinin tərkib hissəsidir. Pul nişanlarının tədavülü onların bir hüquqi və ya fiziki şəxslərdən digərlərinə keçidini nəzərdə tutur. Məsələn, ali təhsil müəssisəsi tələbələrə təqaüd vermək üçün bankdan nağd pul alaraq, təqaüd kimi onu tələbələrə verir. Tələbələr həmin pullarla bazardan müxtəlif əmtəələr alır və xidmətlərin haqqını ödəyir. Əmtəə satıcısı bu pula yenidən xammal-material alaraq yeni əmtəə istehsalını həyata keçirir və ya xidmətin haqqını ödəyir. Beləliklə pul nişanları beləcə dövr edərək tərəflər arasında iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına xidmət edir. Beləcə ölkə iqtisadiyyatı milyonlarla təsərrüfat subyektləri arasında, habelə xarici ölkələrdə olan müştərilərlə mürəkkəb-çoxşaxəli münasibətlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Bu qarşılıqlı əlaqələrin əsasını hesablaşmalar və tədiyyələr təşkil edir.

Ümumi məhsulun reallaşdırılması milli gəlirdən istifadə olunması, nağdsız və nağd formada pul axınının – ölkənin daxili və xarici iqtisadi

əlaqələrində pul nişanlarının istifadəsi labüddür. Pul dövriyyəsinin əsasını tədiyyə dövriyyəsi təşkil edir. Bu dövriyyədə pul tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Pul haqqında dahilərin onlarla maraqlı fikirləri var. Bunlardan, məşhur Bertold Averbax deyib ki, çox pul qazanmaq igidlik, onu saxlamaq müdriklik, məharətlə xərcləmək isə incəsənətdir. Qabriel Qarsiya Markes hesab edirdi ki, «pul şeytanın əlamətidir». O, cəmiyyətin böyük ixtiralarından biri olmaqla, ictimai vəziyyətin simvolu, firavanlıq amili, mənəvi inkişafın ilkin şərti, eyni zamanda bir çox cinayətlərin və mənəvi tənəzzülün səbəbkarıdır.

Pulun meydana gəlməsi haqqında iqtisadi ədəbiyyatda əsasən iki konsepsiya – rasionall və təkamül konsepsiyaları mövcuddur. Rasionall konsepsiya pulun meydana gəlməsini insanlar arasında münasibətlərin – sövdələşmələrin nəticəsi kimi izah edir. Bu konsepsiyayı ilk dəfə xatırladan, qədim dövrün ən böyük mütəfəkkirlərindən olan Aristotel söyləmişdir. O yazırdı – mübadilədə iştirak edən hər bir şey hansısa bir surətdə müqayisə oluna bilən olmaqla bərabər, mübadiləni həyata keçirmək üçün hansısa şərti ölçü vahidinə malik olmalıdır. Həmin ideya öz qanuni təcəssümünü antik və orta əsr cəmiyyətlərində tapdı. Bu nəzəriyyə amerikalı iqtisadçı Pol Samuelson, onun həmyerlisi Con Kennet, rus iqtisadçılarından V.Usov və digərləri tərəfindən də müdafiə olunur. Beləliklə, rasionallizm konsepsiyasının tərəfdarları pulu insanlar arasında razılaşma nəticəsində meydana gələn məhsul, texniki mübadilə aləti kimi nəzərə alırlar. Əslində isə, ictimai əmək bölgüsü əsasında əmtənin dəyəri və istehlak dəyəri arasındakı ziddiyyətlərin inkişafı və həlli prosesindən irəli gələn pul, tədavülün texniki aləti deyil, dərin ictimai münasibətləri əks etdirir.

Pulun meydana gəlməsinin ikinci təkamül konsepsiyası tərəfdarları bu «sirri» fərqli şərh edir. Həmin konsepsiya tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, insanların iradəsindən asılı olmayaraq mübadilənin uzun müddət tarixi inkişafı, ümumi ekvivalent rolunu oynayan xüsusi əmtənin kortəbii ayrılması səbəbindən meydana gəlmişdir. Bu konsepsiyanın ardıcıl davamçısı K.Marks

olmuşdur. O, məşhur «Kapital» əsərində pulun meydana gəlməsini istehsal münasibətlərinin müəyyən formasının obyektiv kortəbii inkişafı prosesi ilə inandırıcı surətdə izah edir. Pul nəzəriyyəsinin inkişafında K.Marksın tarixi xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, o, pulun əmtəə mənşəli olmasını sübut etmişdir. Həqiqətən də real həqiqi pul olan qızıl və gümüş əmtəədir, onların hasilatına əmək sərf edilmiş və digər əmtəələr kimi onlar da ictimai-zəruri əməyin məhsuludur.

Beləliklə, pul mübadilənin texniki inkişaf prosesinin məhsuludur. Onun razılaşma nəticəsində meydana gəldiyini söyləyən rasionalistlər haqsızdır. Öz tarixi təkamülü gedişatında pullar müxtəlif formalarda (metal, kağız və müasir pul növü olan elektron pullar kimi) çıxış etməyə başladı. Sikkənin meydana gəlməsi pulun formalaşmasında həlledici mərhələ oldu. Sikkə, bir tərəfdən, əmtəə istehsalının və mübadilənin inkişafı, digər tərəfdən, quldarlıq dövlətinin iqtisadi və siyasi qüdrətinin güclənməsi, tacirlər sinfinin yaranması nəticəsində meydana gəlmişdir. Metalların emalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi ilə sikkələr gümüş və qızıldan kəsilməyə başlandı. İlk qızıl sikkələr bizim eradan əvvəl VII əsrdə meydana gəlmişdir. İlk olaraq sikkədə öz profilini təsvir edən Aleksandr Makedonski olmuşdur. Azərbaycan ərazisində tapılan ilk pullar Makedoniyalı İsgəndərin dövrünə aiddir.

Pulun meydana gəlməsinin elmi təhlili məqsədlə müasir nəzəriyyə ondan irəli gəlir ki, iqtisadi inkişafın iki mərhələsi – barter iqtisadiyyatı və pul iqtisadiyyatı mövcuddur ki, bu halda da onlar bir-birindən köklü surətdə fərqlidir. Əgər barter iqtisadiyyatı birbaşa əmtəə mübadiləsi ilə həyata keçirilirsə, pulun mövcudluğu şəraitində alqı-satqı puldan istifadə etməklə həyata keçirilir. Pul satılan əmtəə və xidmətlərə görə istehsal münasibətlərinin yaranmasında əsas rol oynayır. Bununla belə digər əmtəələr kimi, pul da ikili xassəyə – dəyərə və istehlak dəyərinə malikdir. Pulun dəyəri dedikdə, məsələn, qızıl və ya gümüşün istehsalına çəkilən ictimai-zəruri əməyin dəyərini, istehlak dəyəri dedikdə isə – ziynət əşyaları kimi, estetik və digər tələbatları ödəyən qiymətlilər başa düşülür.

Pul bütün əmtəələrə mübadilə olunma alətidir. Müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitdə bu myəyyən dəyişikliyə məruz qalır. İqtisadiyyatın inzibati amirlik dövründə pulun digər əmtəələrə mübadilə edilmə imkanları nisbətən məhdud idi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pulun mübadilə imkanları xeyli genişlənmiş, mübadilə əməliyyatlarında pulun əhəmiyyəti artmışdır. Bu dəyişikliklərin başlıca səbəbi əmtəə-pul münasibətlərinin xeyli genişlənməsi, müxtəlifliyin artması, tətbiqi sferasının müxtəlifliyi ilə izah edilə bilər.

Bir məsələni də nəzərdən qçıırmaq olmaz. Tədricən real-həqiqi pulların tətbiqindən, öz dəyərinə malik olmayan pul nişanlarının istifadəsinə keçməklə, eləcə də nağdsız hesablaşmaların inkişafı ilə pul əmtəəyə xas olan – dəyər və istehlak dəyərinin mövcudluğundan məhrum olmuşdur. Bu, nağdsız dövriyyədə istifadə olunan pulun öz dəyərinin olmaması, onlardan yalnız mübadilə dəyəri kimi istifadə edilməsi ilə izah edilir. Beləliklə, pul bilavasitə ümumi mübadiləni təmin edir, ona istənilən əmtəəni satın almaq olur. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir şəraitdə qızılın demonetizasiyası (sikkəsizləşməsi) baş vermişdir. O, pula xas olan funksiyaların tam yerinə yetirilməsindən məhrum olmuşdur. Kredit pulları tərəfindən qızıl daxili və xarici dövriyyədə sınıqlandırılıb çıxarılmışdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə pul-kredit tənzimlənməsinin rolu çox böyükdür. Bu tənzimlənmə pulun monetarizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Belə tənzimlənmə tədaviyə pul kütləsinin azalmasına, inflyasiya prosesinin cilovlanmasına, həmçinin ölkədə məcmu milli məhsulun artımının stimullaşdırılması məqsədini güdür.

Pul siyasəti qarşısında qoyulan vəzifələrə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasında monetar inkişaf modellərinin qurulması sahəsində kompleks işlər aparılır. Səmərəli monetar idarəetmə sisteminin tətbiqi pul-kredit göstəricilərinin yaxşılaşmasına və iqtisadi inkişafda pulun rolunun güclənməsinə şərait yaradır.

1.2. Bankların meydana gəlməsinin obyektiv zəruriliyi

İqtisadi ədəbiyyatda bankların meydana gəlməsi haqqında dəqiq məlumat verilmir. Qədim xalqların müxtəlif əlaqələri apararkən işlətdikləri pullardan (balıqqulağı, xəz dəri, külçələr, fil sümüyü, ilk monetlər və s.) kifayət qədər məlumat verilməsinə baxmayaraq bankların meydana gəlməsindən çox az məlumat verilir. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə bank fəaliyyətinin rüşeymləri hələ quldarlıq cəmiyyəti dövründən mövcud idi. İlk bank təcrübəsi kimi pul dəyişən sərrafların və pul saxlayan məbədlərin fəaliyyətini göstərmək olar. Sonralar bu fəaliyyət genişlənərək və təkmilləşərək sələm kapitalının və sələmçiliyin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bir çox mütəxəssislər bankların meydana gəlməsini manifakturanın inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrinə görə bankların meydana gəlməsi pul tədavülünü tənzimləyə bilən, həmçinin geniş miqyaslı kredit əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədlərinə xidmət edirdi. Bank o vaxt meydana gəldi ki, onların iştirakı olmadan kapitalist istehsal münasibətləri inkişaf edə bilmirdi. Bəzi mütəxəssislər bankların antik və feodal təsərrüfat münasibətlərinə xidmət etdiklərini iddia edirlər.

Artıq orta əsrlərdə Şimali İtaliyanın bir sıra şəhərlərində, daha sonralar Niderlandın və Almanıyanın ticarət mərkəzlərində bank xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən müəssisələr yaranmışdır. Bank anlayışı italyan sözü olub, «banco», yəni stol sözündən götürülmüşdür. Klassik xarakterli banklar ilk dəfə İngiltərədə XVII əsrin sonlarında meydana gəlmiş və ticarət-sənaye subyektlərini kreditləşdirmək kimi əsas fəaliyyət növünü yerinə yetirmişlər.

Kredit sisteminin təkamülü Qərbi Avropada kapitalizmin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu zaman bank sistemi və sahibkarlıq kapital qoyuluşunun xüsusi sahəsinə çevrilmiş, bankların sayı artmış və onların yerinə yetirdikləri əməliyyatların dairəsi genişlənmişdir. Elə məhz bu dövrlərdən banklar kredit pullar – banknotlar (bank biletləri) emissiya etməyə başlamışlar.

XVII əsrin sonlarında bankların meydana gəlməsi ilə yanaşı, bank tipli səhmdar cəmiyyətləri də formalaşmağa başlamışdır. Artıq XIX əsrdə banklar iqtisadiyyatda aparıcı mövqeyə çıxmışdılar.

Kommersiya bankları bank işi inkişafının ilkin mərhələsində meydana gəlmişlər. Yarandığı dövrdə onlar əsasən ticarət və əmtəə mübadiləsi əməliyyatları üzrə yaranan ödənişlərə xidmət etmişlər. Kommersiya banklarının əsas müştəriləri tacirlər hesab edilirdilər. Kommersiya, yəni ticarət bankı adı da məhz buradan götürülmüşdür.

Banklar, əmtəə mübadiləsi ilə əlaqədar əməliyyatlara – malların daşınması, saxlanması və satışının kreditləşdirilməsinə xidmət edirdilər. Sənayenin inkişafı ilə istehsal mərhələsinin qısamüddətli kreditləşdirilməsinə daha çox ehtiyac duyulur və bu iş bankların əsas əməliyyatlarına çevrilməyə başlayırdı. Bankların yerinə yetirdikləri əməliyyatlar dairəsinin genişlənməsi və verilmiş kreditlərin müddətinin uzadılması, onların universal işgüzar müəssisələrə çevrilməsinə şərait yaratdı.

Azərbaycanda kredit sisteminin formalaşması 1860-cı ildə Çar Rusiyasında Dövlət Bankının təsis olunduğu dövrə təsadüf edir. Təhkimçilik hüququ və iltizam sisteminin ləğvidən sonra Rusiyanın bütün əyalətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da əmtəə-pul münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başlamış və yenicə təşəkkül tapan sənayenin kreditə olan tələbatını ödəmək məqsədilə, kredit müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması qarşıda duran vacib vəzifələrdən bir olmuşdur.

O zamanlar Azərbaycanın kredit sistemi iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Kredit şəbəkəsi səhmdar və dövlət kredit müəssisələrindən ibarət olmuşdur. Buraya kommersiya bankları, agentlikləri, qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri, lombardlar, Dövlət Bankının şöbəsi, xəzinədarlıq, əmanət kassaları, kiçik kredit müəssisələri və s. aiddir.

Ümumiyyətlə 1917-ci ilin məlumatlarına görə Azərbaycanın kredit sisteminə 28 kommersiya bankı, 7 ipoteka kredit bankı, 5 bankir kontoru, 13 xəzinədarlıq, 135 kiçik kredit müəssisəsi və s. daxil idi. O zamanlar

Azərbaycan kredit sistemi bütün Zaqafqaziyada ən geniş şəbəkəli kredit sistemi hesab olunurdu.

Azərbaycanın kredit şəbəkəsinə Bakı şəhərində – Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti (1874-cü il), Dövlət Bankının Şöbəsi (1874), İctimai Şəhər Bankı (1881), Tiflis kommertiya bankı (1886), Volqa-Kamsk kommertiya bankının şöbəsi (1890), Azov-Don kommertiya bankının şöbəsi (1896), Qərbi-Rus sənaye bankının şöbəsi (1897), Rus-ticarət sənaye bankının şöbəsi (1897), Sankt-Peterburq kommertiya bankının şöbəsi (1897), İran uçot-ssuda bankının şöbəsi (1900), Bakı şəhər kredit cəmiyyəti (1900), Şimal bankının şöbəsi (1901), Rus xarici ticarət bankının şöbəsi (1902), Sankt-Peterburq beynəlxalq kommertiya bankının şöbəsi (1903), Bakı lombardı (1905), Rus-Asiya bankı (1910), İran uçot-ssuda bankının ikinci şöbəsi (1911), Tiflis ticarət bankının şöbəsi (1914), Azov-Don kommertiya bankının ikinci şöbəsi (1916), 5 bankir kontoru, Bakıda və Yelizavetpolda (Gəncə) əmanət kassaları və bir çox digər bank əməliyyatlarını yerinə yetirən müəssisələr fəaliyyət göstərirdi.

Kredit təşkilatları, ilk növbədə banklar kifayət qədər pul vəsaitlərinə malik idilər. Banklar müxtəlif sənaye və ticarət müəssisələrinə, mülkədarlara, orta və xırda sahibkarlara kreditlər verir, onların müştərilərlə hesablaşmalarını yerinə yetirirdilər. Bakı banklarının əsas müştəriləri neft sənayesi və onunla əlaqədar sahələrdə fəaliyyət göstərən iri sənayeçilər və səhmdar cəmiyyətləri idilər. Azərbaycanın digər iri şəhərlərində – Yelizavetpol, Nuxa və Şuşada ipəkdolama, pambıqtəmizləmə, konyak zavodlarının sahibləri, yerli kənd təsərrüfatı xammalının alqı-satqısı ilə məşğul olan tacirlər bankların müştəriləri idilər. Pambıqçılıq, ipəkçilik, üzümçülük, şərabçılıq, çəltikçilik, bağçılıq və taxılçılıq sahələrində məşğul olan orta və xırda kənd burjuaziya nümayəndələri isə başlıca olaraq kredit cəmiyyətlərinin, ssuda-əmanət yoldaşlıqları və kassalarının müştəriləri idilər. İri mülkədarlar torpaq banklarının xidmətlərindən istifadə edirdilər.

Yerli sənaye və ticarət dairələrinin kreditlə təchiz olunması, veksellərin uçotu və əmtəə qalıqlarına verilən ssudalar qaydasında kommertiya kreditinin

iqtiadiyyata cəlb olunması, onun sürətli inkişafına kömək edirdi. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində kommərsiya bankları hər il 70-80 milyon manat məbləğində veksəllərin uçotu əməliyyatlarını aparırdılar.

Kreditin digər növlərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, 1914-cü ilə qədər iri mülkədarlar tərəfindən hər il orta hesabla 5-6 milyon manatlıq ipoteka krediti alınırdı. Orta və xırda kənd burjuaziyası, xırda ticarətçilər və sənətkarlar 1909-1914-cü illər ərzində kiçik kredit müəssisələrindən 6 milyon manat məbləğində kredit almışdılar. Bakı şəhər kredit cəmiyyəti fəaliyyət göstərdiyi 1900-1916-cı illər ərzində, şəhərin daşınmaz əmlakının girovu müqabilində 21 milyon manat məbləğində ssuda əməliyyatları aparmışdı.

Kredit müəssisələri öz müştərilərini sələmçilərə nisbətən daha güzəştli şərtlərlə, yəni illik 5-6 faiz dərəcəsi ilə kreditləşdirirdilər. Məlumdur ki, müharibələr iqtisadiyyata dağıdıcı zərbə vurur. Məhz birinci dünya müharibəsində də belə olmuşdur. Azərbaycan birinci dünya müharibəsində bilavasitə iştirak etməsə də, hər halda müharibənin ölkə iqtisadiyyatına təsiri olmuşdur. Belə ki, pul tədavülü tamamilə bərhad hala düşmüşdü. Bu illərdə iqtisadiyyatın bərpa olunması və pul tədavülünün qaydaya salınması Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) öhdəsinə düşmüşdür. Bu, 1918-1920-ci illəri əhatə edirdi.

Kredit sistemində aparılan islahatlardan biri də, tədavülə yeni pul nişanlarının buraxılması oldu. 1918-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq ADR hökuməti tədavülə kağız pullar – bonlar buraxdı. 1918-ci ilin sentyabr ayında ADR Nazirlər Soveti bonların dəyərinin müəyyən olunması üçün iki qərar qəbul edir. Bu qərarlara müvafiq 1 bon 1 Rusiya rubluna, 40 bon isə bir türk lirəsinə bərabər götürüldü. ADR hökuməti bonların alıcılıq qabiliyyətinin artırılması, habelə pulun dönərli valyutaya çevrilməsindən ötrü digər tədbirlər də həyata keçirməyə başladı. Məsələn, xarici bankirlərə, neft sənayeçilərinə və iri kapitlistlərə bu bonları əlverişli şərtlərlə almaq təklif olunurdu.

O zamanlar Azərbaycan birjalarında ingilis funt sterlinqi, ABŞ dolları, fransız frankı, italyan lirəsi, iran tüməni, tür qızıl lirəsi, rus qızıl çeronu və s.

xarici valyutalar sərbəst surətdə alınıb-satılırdı. 1919-cu ilin iyun ayında Respublika fond birjalarında xarici valyutaların bonlara nisbətən məzənnələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1000 rublluq «kerenkilər» - 1850 bon.

500 rublluq «romanovkilər» - 1600 bon.

1000 rublluq «romanovkilər» - 350 bon.

1 ingilis funt-sterlinqi–310-315 bon.

1 Amerika dolları – 280 bon.

1 fransız frankı – 8-10 bon.

1 italyan lirəsi – 7 bon.

1 iran tüməni – 125-130 bon.

Qızıl türk lirəsi – 390 bon.

Rus qızıl çervonu – 420 bon.və s.

Kredit sistemində aparılan islahatlar davam etdirilirdi. Belə ki, Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi (o zaman Dövlət Bankı yaranmamışdı) ADR Dövlət Bankının nizamnaməsini hazırlayıb, baxılmaq üçün parlamentin müzakirəsinə təqdim etmişdi. Dövlət Bankının nizamnaməsi 1919-cu ilin sentyabrında parlament tərəfindən təsdiqlənir və bir neçə gündən sonra Dövlət Bankının təntənəli açılışı olur. Dövlət Bankının yaradılması pul-kredit sisteminin tənzimlənməsində xüsusi rol oynadı. 1919-cu ilin dekabr ayında bankın balansının ümumi dövriyyəsi 653 milyon manatı ötüb keçmişdi. 1920-ci ilin may ayı vəziyyətinə görə isə balansın valyutası artıq 1354 milyon manata bərabər idi.1919-cu ilin noyabr ayında Gəncədə də Dövlət Bankının şöbəsi təşkil olunur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, ilk tədbirlərdən biri kredit sisteminin dövlətin inhisarına alınması olur. Azərbaycan inqilab komitəsinin 9 iyun 1920-ci il dekretinə müvafiq olaraq, banklar milliləşdirilir və bank işi dövlət inhisarına keçir. Bir qədər keçdikdən sonra Azərbaycan inqilab komitəsi ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün özəl kredit

müəssisələrinin ləğv olunması haqqında yeni dekret qəbul edir. Özəl kredit müəssisələrinin ləğvi aşağıdakı əsaslarla həyata keçirilmişdi:

1. Özəl bankların bütün vəsaitləri mərkəzləşdirilir və ilk növbədə 28 aprel 1920-ci il tarixə banklarda saxlanılan və məbləği 50 min manata qədər olan əmanətlərin ödənilməsinə yönəldilirdi;
2. Milliləşdirilmiş sənaye-ticarət müəssisələrinin əmanət və cari hesabları üzrə olan vəsaitlər aztəminatlı əmanətçilərin iddiaları ödənildikdən sonra dövlət büdcəsinə keçirilirdi;
3. Məbləği 50 min manatdan yuxarı olan əmanətlər dövlətin hesabına silinirdi;
4. Bank xəzinələrində olan qızıl, gümüş, mis pullar, nikolayevki, krenki və s. kağız pullar təxirə salınmadan mərkəzi mədaxil-məxaric kassasına təhvil verilirdi;
5. Əksinqilabi fəaliyyətdə müşahidə olunmuş və Azərbaycandan qaçıb getmiş şəxslərin əmanətləri məbləğindən asılı olmayaraq, müsadirə olunurdu;
6. Qafqaz və Tiflis banklarının Bakı şöbələri xarici banklar kimi bağlanılır və bu zaman aztəminatlı əmanətçilərin iddiaları təmin edilirdi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 16 oktyabr 1921-ci il tarixli dekreti ilə Azərbaycan Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiq edilir və dekretə müvafiq olaraq, bankın əsas kapitalının formalaşmasından ötrü 100 mln. manat kredit xətti açılır.

1922-ci ildən Dövlət Bankı artıq ölkənin vahid emissiya mərkəzi və pul tədavülünü tənzimləyən orqan kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Xüsusilə bankın emissiya şöbəsi yaradıldıqdan sonra, pul tədavülünün tənzimlənməsi bir qədər də yaxşılaşır.

1922-1924-cü illərdə həyata keçirilmiş pul islahatı bank resurslarının artmasına əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, əgər 1 oktyabr 1923-cü il tarixə SSRİ Dövlət Bankının resursları 442 mln. manat təşkil edirdisə, bir ildən sonra resurslar təqribən 1 milyard manata çatmışdır. Göstərilən müddətdə kredit qoyuluşları 304 milyon manatdan 600 milyon manata çatmışdır.

1926-cı ilin əvvəlində Bakıda səkkiz kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunların da beşi ittifaq banklarının filialları, ikisi yerli əhəmiyyətli banklar, həmçinin biri qarşılıqlı kredit cəmiyyəti idi. 1927-1929-cu illərdə bank sistemində başlanmış yenidənqurma tədbirləri, faktiki olaraq gələcəkdə keçiriləcək kredit islahatının hazırlıq mərhələsi idi. O dövrdə bu tədbirlər ictimailəşdirilmiş təsərrüfat üçün mərkəzləşdirilmiş kredit sisteminin yaradılması prosesi adlanırdı.

Sənaye müəssisələrinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi ilə yanaşı ölkədə kredit islahatına ehtiyac yarandı. Bunu nəzərə alaraq 1930-1932-ci illərdə kredit islahatı keçirildi. Bunun nəticəsində kommertiya krediti ləğv edilir, qısamüddətli kreditləşmə Dövlət Bankında təmərküzləşir, yeni nağdsız hesablaşma formaları tətbiq edilir, qısamüddətli bank kreditləşməsinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilir və uzunmüddətli kapital qoyuluşları üzrə xüsusi banklar yaradılırdı.

Kommertiya kreditlərinin ləğv olunması sərbəst pul vəsaitlərinin və bank sistemi vasitəsilə bölüşdürülən büdcə resurslarının tamamilə səfərbər olunmasını təmin etdi. 1934-cü ildə planlı ssudalar üzrə faiz dərəcələri 8 faizdən 6 faizə, yolda olan hesablaşma sənədlərinə verilən ssudalar üzrə faiz dərəcələri 8 faizdən 4 faizə qədər azaldılır.

1934-1937-ci illərdə Dövlət Bankı müəssisələr arasında planlı ödənişlər, habelə ödəniş tələbnamələrinin qarşılıqlı zəçotu hesablaşmalarını tətbiq edir.

1939-cu ildən başlayaraq Dövlət Bankı sənaye sahələrində kreditləşmənin dövriyyə qaydasını tətbiq edir. İlk vaxtlar dövriyyə üzrə kreditləşmə obyektləri

kimi başa çatmamış istehsalın daimi ehtiyatları və hazır məhsul, daha sonralar isə istehsal materialları və yanacaq çıxış edirdi. 1940-cı ildən başlayaraq, dövriyyə üzrə kreditləşmə qaydası təchizat-satış təşkilatlarına da tətbiq edilir.

Bu illərdə ixrac və idxal əməliyyatlarının kreditləşməsindən ötrü də yeni qaydalar işlənib hazırlanır. Görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkəyə xarici valyutada daxil olan pul hasilatı get-gedə artdı.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar, maliyyə resurslarının səfərbər olunmasından ötrü əlavə tədbirlərin görülməsinə zərurəti yarandı. Belə ki, müharibənin ilk illərindən kartoçka sistemi tətbiq edilir, zəruri tələbat malları olmayan bir sıra məhsulların pərakəndə satış qiymətləri artırılır, əmanət kassalarının ödənişləri bir əmanətçiyə ay ərzində 200 manata qədər məhdudlaşdırılır, dövlət istiqraz və rəqələrinin girovuna verilən ssudalar dayandırılır, hərbi vergi, bir qədər sonra subaylıq vergisi tətbiq edilir, kənd təsərrüfatı vergilərinin dərəcələri artırılır, dövlətdaxili uduşlu istiqraz və rəqələrinin əhalidən geri alınması müvəqqəti dayandırılmaqla, digər zəruri addımlar atılır.

Müharibədən sonra həyata keçirilən iri miqyaslı tədbirlərdən biri kimi, pul islahatı qeyd edilməlidir. Pul islahatının həyata keçirilməsinə 1947-ci ilin dekabr ayında başlanılır və qısa müddətdə sona çatdırılır.

Kredit sisteminin sonrakı inkişafında və təkamülündə «SSRİ Dövlət Bankının rolu və vəzifələri haqqında» qərarın əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır.

1.3. Bankların iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı

İqtisadi münasibətlərin inkişafında bank sistemi özünəməxsus yer tutur. İqtisadi münasibətlərin subyekti kimi bankların yerinə yetirdiyi funksiyaları beş qrupda təsnifləşdirmək olar:

1. hesablaşmaların və tədiyələrin təmin olunması;
2. aktivlərin transformasiyası;
3. risklərin idarə olunması;
4. informasiya axınlarının işlənməsi və borcluların monitorinqi;
5. kapitalın (resurs-ehiyat) yerləşdirilməsi prosesi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, son onilliklərdə həm bankların, həm də onların əsas rəqibləri hesab olunan maliyyə institutlarında, broker firmalarında və sığorta şirkətlərinin funksiyalarında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Qeyd olunan maliyyə qurumları öz fəaliyyətləri və xidmətləri baxımından banklara yaxınlaşmağa çalışırlar. Eyni zamanda da öz vəzifələrini qarşılıqlı fondlarda yerləşdirməklə broker və sığorta xidmətlərindən yararlanırlar.

İqtisadi subyektlər kimi bankların təşəkkülü və təkamülü pulun funksiyalarının inkişafı ilə paralel baş verməkdədir. Tarixən bankların pul vəsaitlərinin idarə olunması üzrə fəaliyyəti, birincisi pulun mübadiləsi üzrə xidmətlərin göstərilməsində, ikinci tədiyə servisinin təmin olunmasında öz əksini tapmalıdır.

Bankların mübadilə funksiyalarının inkişafı və dərinləşməsi onların fəaliyyətində yeni növlərin yaranmasına təkan verir. Hal-hazırda hesablaşmaların və tədiyələrin keçirilməsi üzrə fəaliyyət bir bank çərçivəsindən çıxaraq, beynəlmiləl xarakter almışdır. SWIFT və WesternUnion kimi beynəlxalq telekommunikasiya maliyyə hesablaşmaları sisteminin inkişafı buna əyani bir sübütdür.

Bank fəaliyyətində aktivlərin transformasiyasının üç tipini fərqləndirirlər: miqdar transformasiyası, keyfiyyət transformasiyası və zaman transformasiyası.

Miqdar transformasiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcm xarakteristikası, müştərilərin tələbləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Bunun klassik nümunəsi kimi ayrı-ayrı əmanətçilər tərəfindən qoyulmuş nisbətən kiçik depozitlərin, ciddi investisiya layihələrini kreditləşdirmək üçün iri məbləğlərə çevrilməsini göstərmək olar.

Keyfiyyət transformasiyası ilk növbədə aktivlərin risk xarakteristikasının aşağı salınmasıdır. Öz xüsusi öhdəliklərini emissiya edərkən və yaxud müştərilərlə depozit müqavilələri bağlayarkən bunlar üzrə bank hər hansı bir investisiya layihəsinə birbaşa qoyulan vəsaitlərlə müqayisədə daha əhəmiyyətli etibarlılığı təmin etmiş olur. Bu həm pul resurslarının təmərküzləşməsi hesabına aktivlər portfelini diverfikasiya etməyə, həm də bankların informasiya resurslarına malik olmaq üstünlükləri hesabına, borcluların hərəkətlərinə nəzarət edə bilirlər.

Aktivlərin zaman transformasiyası bir tərəfdən bankların əmanətçilərdən qısamüddətli depozitlər cəlb etməsinə, digər tərəfdən borclularla daha uzun müddətə kreditlərin verilməsi imkanlarını göstərmək olar.

Risqlərin idarə olunması hər hansı bir bankın işində başlıca istiqamətlərdən biridir. Risklərin təsnifləşdirilməsi üzrə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ümumi iqtisadi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən, risklər mikro-iqtisadi və makroiqtisadi risklərə bölünür. Mikro-iqtisadi risklər o risklər adlanır ki, diversifikasiya strategiyalarının tətbiqindən bunlar ya aradan qaldırılır və ya xeyli məhdudlaşdırılır. Əks təqdirdə risklər makroiqtisadi risklərə aid olunur. Başqa bir təsnifata görə bank fəaliyyətində likvidlik riski, kredit riski, faiz riski, balansdankənar əməliyyatlar riski mövcuddur.

Bank işinin təkamülündə xüsusi mərhələ XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Məhz bu dövrdə bir sıra Avropa ölkələri - xüsusilə Fransa və Belçika - riskləri qəbul etməmə mərhələsindən, sənaye və ticarət müəssisələrinin fəal kreditləşməsinə keçirlər.

Banklar öz fəaliyyətlərində müntəzəm olaraq kredit riski ilə də üzləşirlər. Belə vəziyyət ən yaxşı halda borclu tərəfindən kredit üzrə faizləri ödəmək imkanının olmaması ilə izah edilir.

Yüksək gəlirli maliyyə alətlərindən istifadə, risklərin idarə olunması sahəsində bankların imkanlarını daha da genişləndirir. Son illər bank fəaliyyətində risklərin idarə olunması texnologiyası və metodları başlıca vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatda informasiya resurslarının əhəmiyyətini öyrənən çoxsaylı tədqiqatlarda bankların və sahədə tutduqları yer xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, öz müştərilərinin məlumatlarına eksklüziv çıxışı olan banklar, eyni zamanda maliyyələşdirdikləri layihələrin gedişinə nəzarət imkanı qazanırlar. Bu nöqtəyi nəzərdən müasir cəmiyyətlərdə bankların daha bir funksiyası müşahidə olunur. Bu funksiya maliyyə-iqtisadi informasiyaların axınına nəzarət və ya başqa sözlə desək informasiya prosessoru adlanır.

İnformasiyanın idarə olunması dedikdə, onun yığılması, saxlanması, sistemləşdirilməsi və təhlili başa düşülür. Əgər bir neçə onilliklər bundan əvvəl informasiyaya faydalı və yardımçı nəticə kimi baxılırdısa, hazırda bu bankın müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir.

Bankların əhəmiyyətli funksiyalarından biri də, onların kapitalın – resursların yerləşdirilməsi və hərəkəti prosesində oynadıqları roldur. Banklar müxtəlif mənbələrdən vəsaitləri cəlb etdikdə bu zaman likvidliyin idarə olunması da mürəkkəbləşir. Belə şəraitdə fondların konversiyası üsullarından istifadə olunur. Fondların konversiyası üsullarının istifadəsi zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- bütün cəlb edilmiş vəsaitləri, onların dövriyyəindən və məcburi ehtiyatlardan asılı olaraq mənbələrə uyğun yerləşdirmək;

- hər bir mənbənin vəsaitlərini uyğun aktivlərin maliyyələşdirilməsi üçün yerləşdirmək.

Kapitalın-resursların yerləşdirilməsi və idarə olunması üsulu xüsusi kredit mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada söhbət qısamüddətli kreditlərin bərpasının mümkün olması zamanı bankın qısa müddət ərzində aldığı pul vəsaitlərinin məbləğindən gedir. Bu zaman likvidliyin idarə olunmasına yanaşmada, həm də fondların mümkün risk amili iştirak edir.

Bank sisteminin kapitalın təmərküzləşməsi, ayrı-ayrı xidmət növlərinin göstərilməsi, hesablaşmaların aparılması, kredit təşkilatlarının regionlar üzrə yerləşdirilməsi və s. parametrlər üzrə yenidən qurulması sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Bankların ölkə iqtisadiyyatının mühüm həlqələrindən biri olması, fəaliyyət sferasına və əhağə dairəsinə görə kütləviliyi, onun işinin daim təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsini zəruri edir. Hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün, onların fəaliyyətinin tənzimləmə üsulları da müxtəlif olur. Ümumiyyətlə hazırda banklar öz fəaliyyətində daha çox sərbəst olmağa can atırlar. Ölkə öz banklarına sərbəstlik verərək, bir növ onların sərbəstliyini təmin edir. Bu sərbəstliyə doğru meyillər həm də bankların yerli, başqa tipli maliyyə institutları ilə rəqabətdə imkanlarını artırmaq istəyindən doğur. Banklar iqtisadiyyata pul ötürən körpü kimi xidmətdən, eyni zamanda inflyasiyadan faydalana bilərlər. Buna baxmayaraq, sərt pul-kredit siyasəti banklara da toxunaraq, onların vəsaitlər cəlb etməsi imkanlarını məhdudlaşdırmaqla, sabit valyuta məzənnəsi proqnozlaşdırmanı asanlaşdırır.

Hazırda Azərbaycanda bankların və qeyri-bank təşkilatlarının fəaliyyəti AR Konstitusiyası, Mülki Məcəllə, eləcə də «Azərbaycan Respublikasının

Mərkəzi Bankı haqqında», «Banklar haqqında» AR qanunları və digər infrastruktur qanunlarla tənzimlənir.

Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələri də bank sisteminin fəaliyyətinə təsir edir. Ölkənin tədiyə balansının ÜDM-ə nisbətinin artması, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, bankların beynəlxalq əməliyyatlarının da genişlənməsinə səbəb olur.

Güclü bank sisteminin formalaşmasında maraqlı olan dövlət idarəetmə mexanizmi kimi vergi sistemindən səmərəli istifadə etməli, öz növbəsində vergilər həm banklara, həm də müştərilərə stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir. Bank fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına, dövlətin bank kapitalında iştirakı da vacibdir. Dövlət sosial səmərə, məşğulluq, ehtiyatların sahələr arasında düzgün bölgüsü, iqtisadiyatı uzunmüddətli kreditləşdirmək, bazarda paya sahib olmaq kimi məqsədlər üçün, özü də bank kapitalının formalaşmasında iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, komməriya əsasında işləyən bankların maraqları heç də həmişə hökumətin mənafeyi ilə üst-üstə düşmür. Hökumətin əlində olan alətlər, Mərkəzi Bankın imkanları bu məsələlərin tənzimlənməsinə xidmət etməlidir.

Bankların fəaliyyətinə nəzarət, onlar tərəfindən hər ay təqdim olunan hesabatlar əsasında aparılır. Bu hesabatların təhlili zamanı, əsasən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş və Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə tənzimlənen məcburi iqtisadi normativlərin yerinə yetirilməsinə, xüsusilə də kapitalın adekvatlığı, likvidlik və risklərin tənzimləmə normalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Aylıq hesabatların təhlili nəticəsində bankların maliyyə vəziyyəti və idarəetmə sistemləri qiymətləndirilir, bu sahələrin sağlamlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə müvafiq göstərişlər verilir.

Bankların fəaliyyəti təhlil edilərkən əsas diqqət aktivlərin tərkibi və keyfiyyətinə, xüsusilə kredit inzibatçılığının araşdırılmasına, risklərin idarə olunmasına, likvidliyin tənzimlənməsinə, iqtisadi normativlərə düzgün əməl edilməsinə xüsusi fikir verilir.

Son illərdə bankların balansında əsas risk komponentlərindən olan açıq valyuta mövqeyi üzərində nəzarəti gücləndirilmişdir. Belə ki, valyuta bazarının ən aktiv operatorları olan bankların açıq valyuta mövqeyinə dair hesabatların gündəlik rejiminə keçməsi təmin olunmuş, digər bankların hesabatlarının tezliyi artırılmış və həftəlik müddətə keçirilmişdir.

Mərkəzi Bankın prinsipial mövqelərindən biri də tədiyyə balansı və onun tərtib olunmasıdır. AR-nın Mərkəzi Bankı ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir və hesabat tədiyyə balansının tərtibinə rəhbərlik edir. Mərkəzi Bank artıq uzun müddətdir ki, beynəlxalq standartlara cavab verən hesabat tədiyyə balansını tərtib edir. Tədiyyə balansının tərtib olunma keyfiyyəti beynəlxalq maliyyə kredit institutlarının ekspertlərinin müsbət rəyini almışdır.

FƏSİL 2. NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR SİSTEMİ, ONLARIN MAHIYYƏTİ VƏ FORMALARI

2.1. Nağdsız hesablaşmalar, onların təşkili qaydaları

İqtisadi sistemlərin formalarından asılı olmayaraq bütün ölkələrdə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müxtəlif, çox saylı əlaqələr, eləcə də hesablaşmalar mövcuddur. Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlar, firma və şirkətlər, fiziki şəxslərin müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olduqları bazar iqtisadiyyatı şəraitində onlar arasında müxtəlif tipli təsərrüfat əlaqələri baş verir. Belə əlaqələrin vaxtında və fəaliyyətdə problemlər yaratmadan həyata keçirilməsində pul hesablaşmalarının rolu böyükdür. Pul hesablaşmalarının vaxtında və yüksək keyfiyyətlə həyata keçirilməsi, bir tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətini, digər tərəfdən isə ölkədə bank sisteminin inkişafını təmin edir. Son nəticədə həm təsərrüfat subyektləri, həm də banklar inkişaf etməklə, büdcəyə çatası vəsaitlərin vaxtında ödənilməsi təmin edilir.

Pul hesablaşmaları əsasən iki formada həyata keçirilir:

- nağd pul hesablaşmaları;
- nağdsız pul hesablaşmaları.

Nağd hesablaşma pul dövriyyəsinin forması olmaqla alınmış malların, görülmüş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin haqqının alıcı və ya sifarişçi tərəfindən nağd ödənilməsidir. Bu hesablaşma nəticəsində nağd pullar tərəflərdən birindən o birinə nağd ödənilir.

Nağdsız hesablaşma dedikdə isə, pul vəsaitlərinin alınmış məhsula, yeniə yetirilmiş işlərə və ya göstərilmiş xidmətlərə görə hərəkəti nağd pulların iştirakı olmadan həyata keçirilməsi başa düşülür. Pul vəsaitləri bank hesabları vasitəsilə, mal alanın və ya sifarişçinin hesabından alıcının hesabına köçürülür. Başqa sözlə, bütün nağdsız hesablaşmalar forma və növündən asılı olmayaraq banklar vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında bank sistemində həyata keçirilən pul hesablaşmalarının nağd və nağdsız qaydalarının ümumi müddəaları Mülki Məcəllənin 971 və 972-ci maddələrində əks olunmuşdur. Hər bir forma üzrə hesablaşmaların icra mexanizmi Mərkəzi Bankın müvafiq təlimatlarına əsaslanır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olduğu kimi, pul hesablaşmalarının strukturunda nağdsız hesablaşmalar aparıcı rola malikdir. Azərbaycanda da nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılması böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli məsələdir. Nağdsız pul hesablaşmaları zamanı tərəflər arasında ödəmələr bankdakı hesablar vasitəsilə bir hesabdan digər hesaba köçürməklə baş verir. Nağd hesablaşmalardan fərqli olaraq nağdsız hesablaşmalarda pul vəsaitlərini nəzarətdən və vergiyə cəlb olunmaqdan gizlətmək olmaz.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektləri özlərinə məxsus pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlamalıdırlar. Həmin hesablar yeni daxil olmaları qəbul edir, müxtəlif ödəmələri də həyata keçirməlidir.

Nağdsız hesablaşmalar hesablaşma sənədləri əsasında həyata keçirilir. Bu pul vəsaitinin nağdsız qaydada, bank vasitəsilə köçürülməsi barədə kağız üzrə yazılı şəkildə və ya elektron formasında rəsmiləşdirilən tapşırıqdır. Nağdsız hesablaşmalar hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bəzi şərtlərin gözlənilməsini tələb edir:

- pul vəsaitlərinin alıcıları aparılmış əməliyyat nəticəsində, sənədlər və müqavilələr əsasında onlara çatması pul vəsaitlərinin məbləğini müəyyən edir, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada həmin vəsaiti almaq üçün ödəyiciyə (sifarişçiyə) sənədlər təqdim edir. Həmin sənədlər əsasında ödəmələr həyata keçirilir;

- ödəyici (sifarişçi) öz növbəsində təqdim olunmuş sənədləri qəbul edərək, onları yoxlayır, müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər gözlənilmirsə, ödəmələrdən ya tam, ya da qismən imtina edə bilər;

- nağdsız hesablaşmalar həyata keçirilərkən məcburi ödəmələr istisna olunmaqla, ödəyicinin hesabından vəsaitlərin silinməsinə onun icazəsi olmadan yol verilmir;

- nağdsız hesablaşmalar aparılarkən, pul sənədlərinin Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul olunmuş qaydalara uyğun olması vacibdir;

- nağdsız hesablaşmalar hər bir ölkədə müəyyən edilmiş qaydalarda və sənəd nümunələri əsasında həyata keçirilir.

Hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən banklarda müştərilərin bank hesablarından pul vəsaitlərinin silinməsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu məcəllənin 964-cü maddəsinə əsasən bank hesabından pul vəsaitinin silinməsi müştərinin sərəncamına əsasən həyata keçirilir.

Hesablardan pul vəsaitinin silinməsi növbəliyi Mülki Məcəllənin 965-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Sifarişçinin (alıcının) hesabında olan pul vəsaitləri ona qarşı irəli sürülmüş bütün tələbləri yerinə yetirməyə kifayət etmədikdə hesabdan pul vəsaiti aşağıdakı ardıcılıqla silinir:

- həyata və sağlamlığa vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında, habelə alternativlərin tutulması haqqında tələblərin yerinə yetirilməsi üçün hesabdan pul vəsaitinin köçürülməsi və ya verilməsini nəzərdə tutan sənədlər icra olunur;

- əmək müqaviləsi ilə işləyən şəxslərə işdən çıxma müavinətlərinin və əmək haqqının ödənilməsi, müəlliflik müqaviləsinə görə haqların ödənilməsi, habelə bu məqsədlər üçün verilmiş bank kreditlərinin hesabdan silinməsi həyata keçirilir;

- dövlət büdcəsinə və bələdiyyələrin büdcələrinə ödənişləri nəzərdə tutan ödəniş sənədləri üzrə hesabdan silinmə həyata keçirilir;

- verilmiş kreditlər üzrə bankın tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan hesabdan silinmə həyata keçirilir;

- digər pul tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan sənədlər təqvim ardıcılığı qaydasında hesabdan silinməlidir.

Hal-hazırda respublikamızda nağdsız hesablaşmalar AR Mülki Məcəlləsinin 972-ci maddəsi və Mərkəzi Bankın «Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimat» əsasında həyata keçirilir. Bu təlimat «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında», «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlara, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına əsasən hazırlanmış və ölkə ərazisində nağdsız hesablaşmaların aparılması və istifadə olunan ödəniş sənədlərinin forma və məzmununu, tərtibi və dövriyyə qaydalarını, həyata keçirilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir.

Bu təlimata əsasən – nağdsız hesablaşma – pul nişanlarından istifadə etmədən ödəniş sənədləri vasitəsilə həyata keçirilir, ödəniş sənədi – nağdsız qaydada pul vəsaitinin kredit təşkilatı vasitəsilə ya kağız üzərində və ya elektron daşıyıcılarda rəsmiləşdirilən sərəncamdır.

Nağdsız hesablaşmalar yuxarıda nəzərdə tutulmuş formada həyata keçirmək üçün aşağıdakı ödəniş sənədlərindən istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur:

- ödəniş tapşırıqları;
- inkasso sərəncamları;
- inkasso tapşırıqları;
- akkreditivlər.

Nağdsız hesablaşmalar beynəlxalq bank təcrübəsində istifadə olunan işgüzar alətlərdən istifadə etməklə, habelə tərəflərin razılaşması ilə digər qaydalarda aparıla bilər.

Nağdsız hesablaşmalardan tətbiq olunan hər hansı formasını tərəflər müstəqil seçərək, müqavilədə əks etdirməklə onun şərtlərinə əməl etməlidirlər. Banklar müqavilə münasibətlərinə müdaxilə etmirlər. Nağdsız hesablaşmalar zamanı hesabdən pul vəsaitinin silinməsi müştərinin sərəncamı və yaxud məhkəmə qərarı ilə, həmçinin qanunla müəyyənləşdirilmiş və ya bankla

müştəri arasında müqavilədə nəzərdə tutulmuş hallarda müştərinin sərəncamı olmadan həyata keçirilir.

Sonrakı bölmələrdə ödəniş tapşırıqları və akkreditivlərdə hesablaşmalar haqqında ətraflı bəhs ediləcəyini nəzərə alaraq, biz burada inkasso sərəncamları və inkasso tapşırıqları əsasında həyata keçirilən nağdsız hesablaşma formaları haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermək istəyirik.

İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar mövcud qaydalara uyğun olaraq, ödəyicinin (sifarişçi) hesabına xidmət edən bank məcburi icra orqanlarının göstərişi ilə icra sənədlərinə əsasən ödəyicinin hesabından mübahisəsiz qaydada həyata keçirilir. Bu məhkəmə qərarları (yerli, xarici məhkəmə, arbitraj və s.) aliment ödənişi, notarial icra sənədləri, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər orqanların göstərişləri əsasında olur. İnkasso sərəncamının yerinə yetirilməsi üçün, icra sənədinin əsli banka təqdim edilir və bank hesabda vəsait olduqda onu yerinə yetirməlidir. Ödəyicinin hesabında vəsait olmadıqda və ya kifayət etmədikdə inkasso sərəncamı iki ay ərzində bankda qalır. Bu barədə icraçı bank məhkəmə icraçısına məlumat verir. ödəyicinin hesabına vəsait daxil olduqca inkasso sərəncamı ardıcılıqla ödənilir.

İnkasso tapşırığı üzrə hesablaşmalar nağdsız hesablaşmaların bir formasıdır. Belə hesablaşmalar zamanı emitent (vəsaiti alan) bank öz müştərisinin tapşırığı ilə ödəyicidən (sifarişçi) ödənişin alınması əməliyyatlarını həyata keçirməyi öhdəsinə götürür.

İnkasso tapşırıqları bir qayda olaraq vəsait alan (mal satan) tərəfindən tərtib edilərək, öz imza və möhürü ilə təsdiqləndikdən sonra özünə xidmət edən bank təqdim edilir. İnkasso tapşırığını almış emitent bankın məsul şəxsi onun tərtibinin düzgünlüyünü yoxlayıb, əmin olduqdan sonra, 1-ci və 2-ci nşxələrini icraçı banka (sifarişçinin bankına) göndərir. İnkasso tapşırığı əsasında ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün həmin tapşırıq

akseptləşdirilməlidir. Yəni ödəyici özünə xidmət edən banka tapşırığı qəbul etməsi barədə məlumat verməlidir. Bu halda ödəniş aparıla bilər. Ödəniş tam və ya qismən ola bilər. Qismən ödəniş aparılması ödəyicinin rəsmi məlumatı əsasında olur.

2.2. Pul tədavülünün təşkili, dövriyyəyə pulun buraxılışı

Pul vəsaitlərinin borca verilməsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər sistemi pul bazarı adlanır. Burada maliyyə alətləri (pul, istiqrazlar, səhmlər, veksellər və digər qiymətli kağızlar) satılıb alınmaqla, pula tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir.

Pul bazarının iştirakçıları qismində bir tərəfdən pulu verən şəxslər (kreditorlar), digər tərəfdən isə müəyyən şərtlər əsasında pulu borca götürənlər (borcalanlar) çıxış edirlər.

Pul bazarında kreditorlar və borcalanlar kimi, banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər, dövlət qurumları, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və s. çıxış edirlər.

Banklar pul bazarının təşkilində inhisar hüququna malikdir. Çünki onlar bazarı müasir pulların bütün növləri ilə təmin edir və banklarda açılan müxtəlif hesablara müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, investisiya institutları, sığorta şirkətləri, pensiya fondları və bu kimi digər qurumlar bank sistemində daxil olmadığından, onlar banklarda və müxtəlif kredit təşkilatlarında aparılan emissiya və kredit əməliyyatlarını yerinə yetirmək hüququndan məhrumdurlar. Pul bazarının vəziyyəti iki aşağıdakı amillə müəyyən edilir:

- iqtisadiyyatın pula olan ehtiyacı;
- dövriyyəyə pulun daxil olması.

Bu pula tələb və təklifin miqdarını müəyən etməyə kömək edir.

Əgər dövriyyədə təsərrüfat subyektlərinə lazım olan məbləğdən artıq pul olarsa, onda bu hal pulun dəyərsizləşməsinə – onun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə – inflyasiyaya səbəb olacaqdır.

Pul təklifinin formalaşması və pul kütləsinin tənzimlənməsi dövlətin vacib funksiyalarındandır. Bu təklifin formalaşmasında üç subyekt iştirak edir:

- Mərkəzi Bank;

- kommersiya bankları;
- əhali.

Mərkəzi Bank pul təklifini emissiya – tədavülə nağd pul və kredit pulların vasitəsilə tənzimləyir. Bundan başqa Mərkəzi Bank faiz dərəcəsi vasitəsilə də pul tədülünü tənzimləyə bilər.

Pula tələb iqtisadi subyektlərin müəyyən vaxt anında öz sərəncamlarında onların imkanlarına uyğun müəyyən həcmdə pulun olması arzusunu ifadə edir. Bir qayda olaraq, bazarda pula tələbin üç növünü fərqlənirirlər:

- 1) tədavül vasitəsi kimi sövdələşmələr üçün pula tələb;
- 2) aktivlər tərəfindən pula tələb;
- 3) pula ümumi tələb (birinci iki növün cəmi).

Sövdələşmələr tərəfindən pula tələb ÜDM-in minimal dəyəri ilə tənzimlənir. Başqa sözlə sövdələşmələrdən pula tələb ÜDM-in dəyərində birbaşa proporsional dəyişilir. Cəmiyyətdə gəlir nə qədər çox olarsa sövdələşmələrin miqyası da bir o qədər genişlənər və əksinə.

Sövdələşmələr üçün lazım olan pulun miqdarına, pulu dövretmə sürəti də təsir edir. Pul nə qədər sürətlə dövr edərsə, bir o qədər çox sövdələşmələrə xidmət edər və az miqdarda pul lazım olar. Tədavül üçün lazım olan pulun miqdarı əmtəə və xidmətlərin dəyərindən və pul vahidinin dövretmə sürətindən asılıdır.

Bunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\begin{array}{ccc}
 & \text{Bütün əmtəə və} & \\
 & \text{xidmətlərin qiymət} & \\
 & \text{məbləği} & \\
 \text{Pulun} & \frac{}{} & \text{ÜDM-in} \\
 \text{miqdarı} & \text{Bir pul vahidinin} & \text{dəyəri} \\
 & \text{dövretmə sayı} & \frac{}{} \\
 & & \text{Pulun} \\
 & & \text{dövretmə} \\
 & & \text{sayı}
 \end{array}$$

Beləliklə, dövriyyədə pul lazım olan miqdardan nə az, nə də çox olmamalıdır.

Aktivlər tərəfindən (dəyərin saxlanması vasitəsi kimi) pula tələb öz mahiyyəti etibarilə yığım vasitəsi kimi pula tələbdən ibarətdir. Pulu maliyyə aktivlərinin müxtəlif formalarında saxlamaq olar. Bunlardan:

- səhmlər (dividentlərin alınması);
- istiqrazlar (təsbit edilmiş faiz əldə etmək);
- nağd və ya çek əmanətləri növündə.

Pul tədavülü geniş təkrar istehsal prosesinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən mürəkkəb mexanizmdən ibarətdir. İctimai məhsulun vahid dəyər ölçüsü kimi çıxış edən pul, istehsal sahələri, xidmət və istehlak sferaları arasında baş verən dövriyyəyə xidmət edir. Bu zaman təsərrüfat subyektləri, onlarla dövlət, müəssisələrlə onların işçiləri, əhali ilə dövlət, ayrı-ayrı vətəndaşlar arasında meydana çıxan pul münasibətləri nağd və nağdsız qaydada pul hesablaşmaları ilə başa çatır. Nağd və nağdsız ödəniş vasitələrinin hərəkəti bir-birilə sıx əlaqədə olmaqla ölkənin vahid pul dövriyyəsini təşkil edir.

Pulun, ona xas olan funksiyaları yerinə yetirdiyi vaxt baş verən hərəkəti pul tədavülü adlanır və ya pul tədavülü anlayışı altında əmtəələrin satışı, həmçinin təsərrüfatda əmtəə və xidmətlərin hərəkəti ilə əlaqədar olmayan qeyri-əmtəə xarakterli ödəniş və hesablaşmalar ilə əlaqədar pulun ölkənin daxili iqtisadi dövriyyəsində, xarici iqtisadi əlaqələr sistemində nağd və nağdsız formada hərəkəti başa düşülür. Pul tədavülünün obyektiv əsasını əmtəə istehsalı, xidmət və digər iqtisadi münasibətlər təşkil edir. Pulun iştirakı ilə məcmu ictimai məhsulun mübadiləsi, o cümlədən kapitalın dövrəni, əmtəələrin tədavülü, xidmətlərin göstərilməsi, borc kapitalının və müxtəlif sosial qrupların gəlirlərinin hərəkəti prosesi baş verir.

Pul ona xas olan funksiyaları yerinə yetirdikdə üç əsas subyektlər – fiziki şəxslər, təsərrüfat subyektləri və dövlət qurumları arasında daim hərəkətdə olur. Kifayət qədər mürəkkəb bir proses olan bu hərəkətin, yəni pul

tədavülünün əhəmiyyəti və düzgün təşkili, təsərrüfat dövriyyəsinin, ödəniş hesablaşma sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində, əmtəə bazarında tələb və təklifin tarazlığına nail olunmasında, mal çatışmazlığına yol verilməməsində, pul kütləsinin qiymət artımına və inflyasiyaya təsirinin xarakteri və dərəcəsində, bazar subyektlərində pul vəsaitlərinin xroniki çatışmazlığının aradan qaldırılmasında təzahür edir.

Müasir şəraitdə pul tədavülünün mühüm xüsusiyyətlərindən biri vahid pul dövriyyəsinin iki sferası: nağdsız və nağd pul tədavülü sferaları arasında baş verməsidir. Bu bölgədə doğru-düzgün həddin qoyulması mümkün deyildir.

Bir qayda olaraq pul tədavülünün təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bunlardan:

- 1) pul tədavülünün faydalılığı;
- 2) pul emissiyasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş və kredit xarakterliyi.

Pul tədavülünün faydalılığı prinsipinə riayət edilməsi pulun hərəkət sürətinin artması, deməli onun miqdarının azalması, istehsala və pul nişanlarının tədavülünə xərclərin də azalması deməkdir. Müasir şəraitdə həmin prinsip müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bunlardan – nağd puldan istifadənin məhdudlaşdırılması və hər vasitə ilə nağdsız hesablaşmalar sferasının gücləndirilməsi, müəssisə və təşkilatların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri kassalarında nağd pulun limitini minimuma çatdırmaq vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Pul tədavülünün düzgün təşkili və nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılması aşağıdakı prinsiplərə də əməl olunmasına tələb edir:

- bütün təsərrüfat subyektləri və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər onlara məxsus pul vəsaitlərini onlar üçün açılmış hesablarda saxlamalı və pul hesablaşmalarını sənədlər əsasında hesabdən hesaba k.çürmə vasitəsilə aparmalıdırlar;

- pul ödəmələri banklar vasitəsilə nağdsız hesablaşmaların standart formalarından istifadə etməklə yerinə yetirilməli, ödənişlərin vaxtında və tam olması üçün məsuliyyət müqavilə tərəflərinin üzərinə düşür;

- bank hesablarından pul vəsaitlərinin xərclənməsi təsərrüfat subyektlərinin qərarı ilə onların fəaliyyəti maraqlarından irəli gələrək həyata keçirilməlidir;

- təsərrüfat subyektləri öz nağd pullarını (limitlə kassada saxlanılması məbləğ istisna olmaqla) kommersiya banklarında saxlamalı və limitdən artıq bütün nağd pul qalığı müvafiq banklara təhvil verilməlidir;

- ölkə ərazisində hesablaşmalarda xarici valyutadan istifadə qadağandır və s.

Yuxarıda göstərilən prinsiplərə əməl edilməsi milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini yüksəltməklə bütövlükdə pul tədavülünün sabitliyi və çevikliyi təmin etməkdə müasir əhəmiyyətə malikdir. Tədiyyə hesablaşma münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə pul tədavülünün nağd və nağdsız sferalar arasındakı nisbət müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində pul dövriyyəsində nağd pulla hesablaşmaların xüsusi çəkisi, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə çox da böyük deyil. Bank təcrübəsində kompyuter texnikasının və rabitə vasitələrinin daha yeni növlərinin tətbiqi nağd puldan istifadənin ixtisarı ilə müşayiət olunur. Nağdsız pul tədavülü, nağd puldan istifadə etmədən, kredit idarələrində açılmış hesablar üzrə pul vəsaitlərinin köçürülməsi ilə əlaqədar və qarşılıqlı ödənişlər vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmalardan ibarətdir. Pul dövriyyəsinin böyük hissəsini müəssisələrin reallaşdırılan mallara və göstərilən xidmətlərə görə ödənişləri təşkil edir ki, bunlar da nağdsız yolla – çeklərin, veksellərin, kredit kartlarının və digər kredit alətlərinin köməkliyi ilə baş tutur. Nağdsız ödənişlər həmçinin əhalinin pul gəlir və xərclərinin bir hissəsini müşayiət edir.

Nağdsız pul hesablaşmalarından istifadə etməklə, birbaşa tədavül xərclərinə şənaət etməklə, dövlətə makroiqtisadi prosesləri izləməyə və

tənzimləməyə imkan verir. nağdsız hesablaşmaların artırılması nəticəsində, ilk növbədə nağd pula tələbat azalır, onun emissiyası, daşınması və saxlanması xərclərinə qənaət edilir.

Nağdsız pul hesablaşmalarının geniş yayılmasında pul çeklərinin, elektron pulların və onların dəyişmiş forması olan kredit kartlarının rolu getdikcə artmaqdadır. Nağd və nağdsız pul tədavülü arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, pullar fasiləsiz olaraq bir sferadan digərinə keçir, nağd pullar bank hesablarında cəmləşərək nağdsıza və əksinə proselər baş verir. banklardakı hesablarda nağdsız vəsaitin iştirakı – subyekt tərəfindən nağd pulun alınmasının başlıca şərtidir. Buna görə də nağdsız tədiyyə dövriyyəsi nağd pul tədavülündən ayrılmazdır və onunla birlikdə ölkənin vahid pul dövriyyəsini təşkil edir.

İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi, geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi, böyük həcmdə pul vəsaitlərinə ehtiyac yaradır və təsərrüfat subyektləri arasında müxtəlif pul hesablaşmalarının həyata keçirilməsini tələb edir.

Hər bir dövlət tədavül prosesinə kağız və metal pullar şəklində milli pul nişanlarının dövriyyəyə buraxılmasının suveren hüququna malikdir. Bu cür buraxılış «pulun emissiyası» adlanır. Pulun emissiyası tədavülə bütün növ pul nişanlarının buraxılışı deməkdir. Lakin «pul buraxılışı» və «pul emissiyası» anlayışları eyni məna kəsb etmir. Dövriyyəyə pul buraxılışı daim baş verir. nağdsız pulların dövriyyəyə buraxılışı kommərsiya bankları tərəfindən öz müştərilərinə (hüquqi və fiziki şəxslərə) kreditlər verdikləri vaxt baş verir.

Pul emissiyası anlayışı altında isə dövriyyəyə elə pul nişanlarının buraxılışı başa düşülür ki, bu zaman dövriyyədə mövcud olan pul kütləsinin artmasına istiqamətləndirilir. Nağd pulun emissiyasına olan inhisarçılıq dövlətin Mərkəzi Bankına həvalə edilmişdir. Mərkəzi Banklar kommərsiya banklarının kassa dövriyyələrinin proqnozlarından və öz analitik materiallarından istifadə edərək ehtimal olunan emissiyanın həcmi proqnozlaşdırırlar.

Təkrar istehsal prosesinin pul kütləsinə ehtiyacını ödəmək pulun emissiyası – onun yeni buraxılışı hesabına həyata keçirilir. Emissiya zərurəti istehsal vasitələrinə və xalq istehlakı mallarına olan tələbatın artması, bütövlükdə ÜDM-in artımı səbəbindən yaranır.

Pulun buraxılışı müxtəlif məqsədlər güdür. İlk növbədə işləməkdən köhnələrək yarasız hala düşmüş pulları yenilərilə əvəz etmək tələb olunur. Mərkəzi Bank belə pulları tədavüldən çıxararaq rəsmi qaydada, onları məhv edir və yenilərini tədavülə çıxarır. Digər tərəfdən tədavüldə pulun miqdarının kifayət qədər olmaması daha iri pul nişanlarının buraxılışına ehtiyac yarandıqda. Pulun emissiyası daxili dövlət borcunun qaytarılması, sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi, mövcud olan vəsaitdən artıq dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi səbəbindən ola bilər. Nəhayət, pul islahatlarının keçirilməsi ilə əlaqədar və yaxud denominasiya səbəbindən də pulun emissiyası baş verə bilər ki, bu da öz ifadəsini pul vahidlərinin möhkəmləndirilməsində və pul nişanlarının nominal dəyərinin dəyişilməsində tapmış olur.

Yuxarıda qeyd olunan, həmçinin digər amillərin təsiri ilə bağlı pul emissiyasının aşağıdakı formalarını fərqləndirirlər:

- pulun banknot emissiyası – bilavasitə ölkənin Mərkəzi Bankı, pulun xəzinə emissiyası-xəzinə biletlərinin və xırda sikkələrin buraxılışı emissiya hüququna malik olan xəzinədarlıq tərəfindən həyata keçirilir;

- pulun büdcə emissiyası – anlayışı altında dövlət büdcəsi kəsinin Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət qiymətli kağızlarının satın alınması yolu ilə dövlət xərclərinin ödənilməsinə pulun buraxılışı başa düşülür;

- pulun depozit emissiyası – Mərkəzi Bank tərəfindən verilən kreditlərin miqyasının genişləndirilməsi yolu ilə depozit hesablarda pul vəsaitlərinin qalığının artması deməkdir.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə pulun emissiyasının başlıca kanalı depozit-çek emissiyasıdır. Pulun emissiyasının bu formasında müştərilərin hesablarında depozitlərin və buna müvafiq nağdsız tədiyyə dövriyyəsinə

xidmət edən çeklərin kütləsinin artması baş verir. Bu cür emissiyanın həyata keçirilməsində kommərsiya bankları və digər kredit idarələri, həmçinin Mərkəzi Bank iştirak edir. Kommərsiya və Mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən depozit-çek emissiyası nəticəsində tədavüldə pul kütləsinin artımı, bankların likvidliyinin pisləşməsi baş verir.

Dövriyyəyə nağdsız pul emisiyasının başlıca məqsədi – təsərrüfat subyektlərinin əlavə dövriyyə vəsaitinə ehtiyaclarını təmin etməkdən ibarətdir. İnzibati-amirlik təsərrüfat sistemi şəraitində nağdsız pul emissiyası kredit planları əsasında, onlara müvafiq olaraq verilən kreditlərin genişlənməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. İqtisadiyyatın bazar modeli ölkələrində bu cür mexanizmin fəaliyyəti qeyri-mümkündür. Nağd pulların emissiyası, onların tədavülə buraxılışı, tədavüldə pul kütləsini artırır. Sovet dönəmində emissiyanın həcmi dövlət tərəfindən direktiv planlaşdırma obyektinə idi və heç bir halda həddini aşı bilməzdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində direktiv planlaşdırma fəaliyyət göstərmir, mərkəzi banklar kommərsiya banklarının kassa dövriyyələrinin proqnozlarına və öz analitik materiallarına əsaslanaraq ehtimal edilən emissiyanın həcmi proqnozlaşdırmaq imkanlarına malik olurlar.

Nağd pulun emissiyasını Mərkəzi Bank və onun hesablaşma-kassa mərkəzləri həyata keçirir. Onlar müxtəlif regionlarda açılır və həmin regionlarda yerləşən kommərsiya banklarına hesablaşma-kassa xidməti göstərirlər. Nağd pulun emissiyası üçün hesablaşma-kassa mərkəzlərində ehtiyat fondları və dövriyyə kassaları açılır. Ehtiyat fondlarında tədavülə buraxılmalı təyinatlı pul nişanları saxlanılır. Bu pul nişanları tədavüldə olan pullar hesab olunmur, çünki onların hərəkəti baş vermir, onlar ehtiyatdadır.

Hesablaşma-kassa mərkəzinin dövriyyə kassasına daim kommərsiya banklarından nağd pullar daxil olur və orada yenidən dövriyyəyə qayıdır. Beləliklə, dövriyyə kassasında pullar daim hərəkətdə olur və onlar tədavüldə olan pullar hesab olunur. Bazarda tələb və təklifin optimal nisbətində saxlanılmasının zəruri şərti istehsalın və ictimai məhsulun artım tempinə

müvafiq olaraq pulun emissiyasıdır. B şərtə əməl olunması qiymət artımını və inflyasiya prosesini məhdudlaşdırır. Tədavüldə olan pulun miqdarının köməkliyi ilə bazar konyukturunun və ictimai məhsulun təkrar istehsalı proseslərinin mütənasibliyinin idarə olunması həyata keçirilir ki, bu da monetarizm adlanır. Bazarın tələbatının ödənilməsi, tələb və təklif arasında tarazlığın dinamik saxlanması vasitəsilə təkrar istehsal prosesinin proporsiyalarının formalaşması baş verir. Pulun emissiyası kommersiya banklarının kreditləşdirilməsi qaydasında Mərkəzi Bank həyata keçirilir.

Buna görə də müasir iqtisadi şəraitdə pul kredit xarakteri daşır. Pulun kredit xarakteri daha aydın bir surətdə bankların və hesablaşma-kassa mərkəzlərinin hesablarına müəssisələr tərəfindən alınmış pul vəsaitlərinin geri qaytarılmasında təzahür edir. Beləliklə, bankın müştərilərinin kassa sifarişlərinə uyğun olaraq, nağd pulun alınması, tədavülə yeni pul nişanlarının buraxılışı ilə əlaqədar Mərkəzi Bankın kredit əməliyyatlarının bir hissəsindən ibarətdir. Pul emissiyasının parametrləri obyektiv və subyektiv amillərdən çox asılıdır.

2.3. Pul tədavülü qanunu, pul kütləsi və onun tənzimlənməsi

Tədavül sferasında dəyər qanunu və onun təzahür forması olan pul tədavülü qanunu əmtəə-pul münasibətləri mövcud olan bütün ictimai formasiyalar üçün xarakterikdir. Dəyər formasının inkişafı yollarını təhlil edərək K.Marks pul tədavülü qanununu kəşf etdi.

Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, tədavül vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazım olan pulun miqdarı satılan əmtəələrin pul vahidi dövriyyəsinin sayına (tədavül sürətinə) bölünmüş qiymət məbləğinə bərabər olmalıdır.

Başqa sözlə, K.Marks tərəfindən kəşf edilmiş və elmi surətdə əsaslandırılmış pul tədavülü qanununun ümumi ifadəsinə müvafiq olaraq, metal pul tədavülündə dövriyyə üçün lazım olan pulun miqdarı nağd pula satılan əmtəələrin qiymət məbləği və eyniadlı pul vahidinin dövretmə sürəti ilə müəyyən edilir. Bu qarşılıqlı əlaqə iki növ iqtisadi amildən yaranır:

1) tədavül vasitəsi kimi lazım olan pulun miqdarı ilə satılacaq malların və göstəriləcək xidmətlərin qiymət məbləği arasında birbaşa asılılığın;

2) tədavül vasitəsi kimi tələb olunan pulun miqdarı ilə pulun dövretmə sürəti arasında əks asılılığın məcmusundan ibarətdir.

Bunu düsturla belə yazmaq olar:

$$PM = QM : PD$$

Burada:

PM – cari dövrdə tədavül üçün lazım olan pul vahidinin miqdarı;

QM – cari dövrdə satılacaq əmtəə və xidmətlərin məbləği;

PD – pulun dövretmə sürəti (həmin dövr üçün pul vahidinin dövriyyələrinin orta sayı).

Bu bərabərliyə uyğun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, pul kütləsi ilə əmtəə kütləsi arasında müəyyən tarazlıq olmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əmtəə kütləsinin artması tədavüldə pulun artmasını şərtləndirir, əgər pul kütləsi əmtəə kütləsini üstələyर्सə, onda qiymət artımı –

inflyasiya baş verər, əgər pul kütləsi əmtəə kütləsindən geri qalarsa, pulun dövretmə sürəti dəyişməsə o zaman əmtəənin satışı ləngiməklə süni mal yığıcı əmələ gələrək istehsalın aşağı düşməsi və sonda iqtisadi böhran qaçılmaz olacaqdır.

Kreditin inkişafı və müvafiq olaraq pulun tədiyyə vasitəsi funksiyasının meydana gəlməsi, tədavüldə pulun miqdarının azalmasına, eləcə də həmin dövrdə kreditə satılmış mal və xidmətlərin qiymət məbləği, həm də ödəniş vaxtı çatmış borc öhdəliklərinin məbləği və qarşılıqlı ödənilən tədiyyələrin məbləği də pul kütləsinə təsir edir. Dediklərimizi nəzərə almaqla pul kütləsi məbləği geniş mənada belə müəyyən edilir:

$$PM=QM-K+Ö-QT:PD$$

Burada:

K – kreditə stılmış ödəniş vaxtı çatmamış əmtəə və xidmətlərin məbləği;

$Ö$ – həmin dövrdə ödəniş vaxtı çatmış ödənişlərin məbləği;

QT – qarşılıqlı ödənilən tədiyyələrin məbləğini göstərir.

Bu bərabərlikdən göründüyü kimi, tədavül üçün lazım olan pulun miqdarı satılan malların və göstərilən xidmətlərin qiymət məbləği, eləcə də nağdsız hesablaşmaların inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Satılan malların və göstərilən xidmətlərin qiymət məbləği nəqədər çox olarsa, tədavül üçün bir o qədər çox pul tələb olunacaqdır. Kredit, pulun miqdarına əks təsir göstərir. Malların kreditə (məhlətə) satışı, borc tələbləri və öhdəliklərin müəyyən hissəsinin qarşılıqlı ödənişi (zaçotu) ilə icra edilməsi iqtisadiyyatın pula olan tələbini azaldır. Pulun dövr etmə sürəti nə qədər yüksək olarsa, tədavül üçün bir o qədər az pul tələb olunur.

Kredit pullarının mövcud olduğu bir şəraitdə tədavül üçün lazım olan pulun miqdarını kortəbii tənzimləyən mexanizm fəaliyyət göstərmir. Pul tədavülünün ümumi qanununun tələbindən kənarlaşma tam qiymətli pulların yox, dəyər nişanlarının fəaliyyəti ilə şərtlənir. Nəticədə pul tədavülü qanununun tələbi ilə müəyyən edilən tələbatdan artıq pul buraxılışı, əmtəə qiymətlərinin səviyyəsinin ümumi artımına səbəb olacaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmtəələrin qiymətləri tədavüldə pulun miqdarından yox, əksinə, tədavüldə pulun miqdarı əmtəələrin qiymətlərindən asılıdır. Əmtəələrin qiymətləri əmtəə dəyərlərinin pul ifadəsi olaraq tədavüldə formalaşır, tədavülə isə həmin əmtəə qiymətlərinin məbləğinin reallaşması üçün lazım olan miqdarda pul daxil olur. Əmtəələrin qiymətləri orta hesabla əmtəələrin dəyəri və pulun özünün dəyəri ilə müəyyən edilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, tədavüldə pulun miqdarı pulun dəyərindən əks asılılıqdadır.

Pul tədavülü qanunu pulun hər bir növünə aiddir. Bununla belə, metal, kağız və kredit tədavülünün xüsusi qanunları mövcuddur. Metal pul tədavülünün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tədavüldə pulun miqdarı həmişə tələb olunan səviyyədə saxlanılır, yəni tədavüldə pulun nə artıqlığı, nə də çatışmazlığı ola bilməz.

Kağız pul tədavülü şəraitində, bir qyda olaraq, tədavül üçün tələb olunan qızıla qarşı daha çox pul buraxılır ki, bu da onun qiymətdən düşməsinə səbəb olur. Pul ölkədə o şərtlə normal fəaliyyət göstərə bilər ki, pulun miqdarı iqtisadi dövriyyənin obyektiv tələbatına uyğun gəlsin. Tədavüldə pulun miqdarı ilə mal kütləsi və xidmətlərin həcmi arasında tarazlığa nail olmaq ölkənin bütün təsərrüfat həyatının normal gedişini təmin edən mühüm şərtlərdəndir. Ölkədə istehsal olunan malların və göstərilən xidmətlərin real dəyəri nəzərə alınmadan, heç bir təhlil aparılmadan həyata keçirilən pul emissiyası, pul tədavülü qanununun tələblərinin pozulmasına səbəb olar.

Mal kütləsinin artımı, pulun dövretmə sürəti dəyişilmədiyi halda, tədavüldə pulun artmasına səbəb olmalıdır. Əgər pul kütləsi mal kütləsindən geri qalarsa, malların bir hissəsi satılmamış qalacaq, bu da istehsalın aşağı düşməsinə və sonda iqtisadi böhrana gətirəcəkdir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən pul tədavülünün tənzimlənməsi və ondan iqtisadiyyatın inkişafı üçün istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədavüldə pulun miqdarı ilə təsərrüfat subyektlərinin pula olan tələbatı arasında uyğunluğun təmin olunması ölkənin pul tədavülünün sabitliyinin başlıca şərtlərdəndir.

Milli məhsulun reallaşdırılması və onunla bağlı əmtəə və xidmətlər axınının hərəkəti dövriyyədə pul kütləsinin olmasını zəruri edir. Pul kütləsi pul tədavülünün mühüm miqdar göstəricisidir. Tədavül edən pul nişanları anlayışı altında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsini həyata keçirməyə xidmət edən pul kütləsi başa düşülür.

Pul kütləsi, dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin sərəncamında olan, iqtisadi əlaqələrə xidmət edən, alıcılıq və ödəniş vasitələrinin (nağd və nağdsız formada) məcmu həcindən, eləcə də beynəlxalq tədiyyələri təmin edir. Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, pul kütləsinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- bütün təsərrüfat subyektlərinin (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) malik olduqları yüksək likvid vəsaitlər;
- nağd və nağdsız tədavülün müxtəlif formalarında olan pullar;
- pulun bütün müasir növləri;
- tədavül və tədiyyə vasitəsi ilə yanaşı, yığım, eləcə də dünya pulu funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar pullar.

Pul kütləsinə iki amil – tədavüldə pulun miqdarı və onların dövretmə sürəti təsir göstərir. Tədavüldə pulun miqdarı mal dövriyyəsi və xidmətin tələbatından, habelə büdcə kəsirindən irəli gəlir və dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Pul kütləsi pulun hərəkətinin mühüm miqdar göstəricisidir. Əmtəə-pul münasibətlərinin tarixi inkişafı nəticəsində pul kütləsinin tərkibi və quruluşu mühüm dəyişikliklərə məruz qaldı. Qızıl pulların əvvəl daxili, ardınca xarici dövriyyədən getməsi pul kütləsinin quruluşunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Həqiqi (qızıl) pullar tədavüldən tamamilə çıxdı, nağd və nağdsız formada çıxış edən kredit pulları hakim mövqə tutdular.

Dövlətin iqtisadi inkişafı ilə tədavüldə nağd pul kütləsinin miqdar artımı və eyni zamanda nağd pul dövriyyəsinin xüsusi çəkisinin azalması prosesi baş verir. Nağdsız hesablaşmaların ənənəvi formaları ilə yanaşı, indi tədavüldə çek, veksəl, ödəniş kartları kimi kredit alətlərinin geniş tətbiqi nağd pul tədavülünün sferasını getdikcə məhdudlaşdır.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da pul kütləsinin miqdar dəyişikliklərini təhlil etmək üçün pul göstəricisi hesab olunan pul aqreqlərindən istifadə olunur. Pul aqreqləri müəyyən tarixə və müəyyən dövr üçün pul tədavülünün miqdar dəyişikliklərini təhlil etməyə, həmçinin pul kütləsinin artım tempələrini və həcmi tənzimləməyə imkan verir.

Pul aqreqləri – pul kütləsinin həcmi və quruluşunun göstəricisidir. Aqreqləşdirmə anlayışı altında bir-birindən likvidlik dərəcəsi ilə fərqlənən ayrı-ayrı pul növləri və pul vəsaitlərinin birləşməsi başa düşülür. Pul aqreqləri hər bir ölkədə Mərkəzi Bank formalaşdırır və hesablayır. Pul aqreqlərinin formalaşdırılması və uçotunda məqsəd, onların milli iqtisadiyyatın inkişafındakı vəziyyətlə əlaqəli olması və doğru proqnozlar hazırlanmasıdır.

Pul aqreqləri sistemi elə qurulmuşdur ki, hər bir sonrakı aqreqlər özünə əvvəlki aqreqləri daxil etməklə müəyyənləşir. Beləliklə, axırncı pul aqreqləri bütövlükdə ölkədəki pul kütləsini özündə əks etdirir.

Pul aqreqləri arasında müəyyən tarazlıq olmalıdır, əks təddirdə pul tədavülündə pozğunluq baş verməklə, pul nişanlarının çatışmazlığı, qiymətlərin qalxması və digər xoşagəlməz hallar meydana çıxar.

Müxtəlif ölkələrdə pul aqreqlərinin tərkibi müxtəlifdir. Belə ki, pul kütləsini müəyyən etmək üçün Yaponiya və Almaniyada – 3, İtaliya, ABŞ və Rusiyada – 4, İngiltərədə isə 5 pul aqreqlərindən istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasında məcmu pul kütləsini hesablamaq üçün 4 pul aqreqlərindən – M_0 , M_1 , M_2 və M_3 -dən istifadə olunur.

M_0 – aqreqləri dövriyyədəki nağd pulu – metal və kağız pul nişanlarını əks etdirir.

M_1 – aqreqləri, M_0 + tələbolunanadək əmanətlər və depozitlər;

M_2 – aqreqləri, M_2 + istiqrazlar və əmanət sertifikatları, xarici valyutada depozitlərdən ibarətdir.

Pul aqreqləri likvidlik səviyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənir. Daha yüksək likvidlik dərəcəsi M_0 (nağd pullar) aqreqlərinə aiddir. Çünki tələbolunanadək əmanətlər əmanətçiyə onun tələbi ilə geri qaytarılmalıdır,

müddətli əmanətlər isə bank tərəfindən əmanətin məbləği ərzində istifadə oluna bilər və müddət keçdikdən sonra əmanətçiyə qaytarılır və s.

Pul aqreqlarının əsasını bütün ölkələr üçün vahid prinsiplər təşkil edir ki, bunlardan – hər sonrakı aqreqlatın özünə əvvəlkinə daxil etməsini, sonrakı aqreqlatın əvvəlkinə nisbətən az likvidliyi, sonrakı aqreqlatın əvvəlkinə nisbətən böyük pul kütləsinin daşıyıcısı olması və s.

Müxtəlif ölkələrdə pul aqreqları onların məzmununa görə fərqlənir. Pul kütləsinin sərbəst komponenti kimi pul bazası çıxış edir. Pul bazası pul kütləsinin xüsusi hesablama göstəricisidir. Pul bazasının tərkibi aşağıdakılardır:

- tədavüldəki nağd pullar – M_0 ;
- komməriya banklarının hesablarındakı pul vəsaitləri;
- Mərkəzi Bankda komməriya banklarının məcburi ehtiyatları;
- komməriya banklarının Mərkəzi Bankdakı müxbir hesablarındakı vəsaitlər.

Metal pul tədavülündə pul bazası və pul kütləsi anlayışları eynilik təşkil edirdi. Kağız pul tədavülü şəraitində kredit işinin inkişafı «pul bazası» və «pul kütləsi» anlayışlarında fərqlərə səbəb olub.

Pul bazasının strukturunda nağd pul daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Pul kütləsinin mühüm göstəricilərindən biri pulun dövretmə sürətidir. Bu göstərici formalaşmış pul sisteminin tipindən, barterin miqyasından, milli iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətindən, nağdsız hesablaşmaların ümumi səviyyəsindən və digər amillərdən asılıdır. Pulun dövretmə sürəti – miqdar göstəricisi olmaqla, sövdələşmələrin səviyyəsindən asılı olaraq adətən bir il üçün müəyyənləşdirilir.

Bütövlükdə pulun dövretmə sürəti onun tədavül vasitəsi və tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi vaxt hərəkətinin intensivliyi göstəricisidir. Adətən pulun dövretmə sürəti – dövriyyənin tədavüldəki pul qalığına olan nisbəti bazasında hesablanır. Fərz edək ki, ay ərzində tədavüldə 10,0 min manat pul olub və həmin dövrdə 100,0 min manatlıq mal-material satılmışdır.

Bu halda pulun dövretmə sürəti 10 (100,0 : 10,0) dəfəyə bərabərdir. Bu sürət nə qədər çox olarsa buna müvafiq daha çox məhsul alınar və əksinə. Başqa sözlə pulun dövretmə sürəti ilə pul kütləsi tərs mütənasibdir. Pullun dövretmə sürətini miqdar baxımından qiymətləndirmək çətindir. Buna görə də onu hesablamaq üçün dolayısı məlumatlardan istifadə edilir.

Xarici ölkələrin bir çoxunda pulun dövretmə sürətini hesablamaq üçün əsasən iki göstəricidən istifadə edirlər:

- ümumi mill məhsulun dəyərinin milli gəlirin pul kütləsinə nisbəti;
- tədiyyə dövriyyəsində pulun dövretmə sürəti göstəricisi – bank hesabları üzrə köçürülən pul məbləğinin tədavüldəki pul kütləsinin illik həcminə nisbəti kimi.

Azərbaycan Respublikasında pulun dövretmə sürətini müəyyən-ləşdirmək üçün aşağıdakı iki üsuldən istifadə edilir:

1) Mərkəzi Bankın idarələrinin kassalarına pulun geri qaytarılması sürəti. Bu göstərici bankın kassalarına daxil olan pul məbləğinin tədavüldəki orta illik pul kütləsinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

2) Nağd pul dövriyyəsində pulun dövretmə sürəti. Bu göstərici daxil olan və verilən nağd pul məbləğinin tədavüldəki pulun orta illik kütləsinə bölünməsi yolu ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, nağd pul kütləsinin xeyli hissəsi əhalinin əlində cəmləşir. Buna görə də müxtəlif əhali qruplarının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin pulun dövretmə sürətinə cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin əlində pulun yığılıb qalması onun dövretmə sürətini ləngidir. Bu pulların kredit idarələrinə əmanət formasında qoyulması və ya qiymətli kağızlara yatırılması onun sürətini artırır.

Ümumiyyətlə pulun dövretmə sürətinin dəyişilməsinə iqtisadi amillər – ilk növbədə – iqtisadi artım templəri, iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsi, texnoloji proseslərin vəziyyəti (ağır və ya yüngül sənaye), qiymətlərin hərəkəti, kredit əməliyyatlarının və qarşılıqlı hesablaşmaların inkişaf səviyyəsi, kreditə

görə faiz dərəcəsi, bank işində elektron texnologiyaların tətbiqi səviyyəsi və s. təsir göstərir.

Pulun qiymətdən düşdüyü vaxtlarda insanlar daha çox maddi dəyərlərin satın alınmasına üstünlük verirlər. Belə vəziyyət də pulun dövretmə sürətini artıran amillərdəndir. Nəzərə alınsa ki, pulun dövretmə sürəti tədaviüdə pulun miqdarı ilə tərs mütənasibdir, o halda dövretmə sürətinin artması tədaviüdə pul kütləsinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bazarda əmtəə və xidmətlərin həcmi dəyişməz qaldığı halda pul kütləsinin artımı, pulun qiymətdən düşməsinə səbəb olur ki, bu da nəticə etibarilə inflyasiya deməkdir. İnflyasiyanın baş verməsi milli valyutaya inamı azaldır və bu səbəbdən pulun dövretmə sürəti artmış olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Mərkəzi Banklar pul-kredit bazarındakı vəziyyətə, inflyasiya tempinə, istehsalın həcminə, faiz dərəcələrinə, məcburi ehtiyatlara və digər məsələləri diqqət mərkəzində saxlayırlar. Bu alətlər vasitəsilə onlar ölkənin maliyyə və pul sistemlərinin sabitliyini təmin etməklə, pul resurslarına olan tələblə təklif arasındakı nisbəti tənzimləyir, pul kütləsinin optimal həcminə nail olurlar.

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının kifayət dərəcədə inkişaf etmədiyini nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində əsasən aşağıdakı alətlərdən istifadə edərək ölkədə tədaviüdəki pul kütləsinə tənzimləyir:

- 1) mərkəzləşdirilmiş kredit faizləri
- 2) məcburi ehtiyat tələbləri vasitəsilə.

Pul kütləsinin ehtiyac olmadan artmasının qarşısının alınmasında, artıq manat və valyuta kütləsinin dövriyyədən çıxarılmasında, istehlak bazarına artıq pul kütləsinin təzyiqinin qarşısının alınmasında məcburi ehtiyatlar normasının çevik surətdə dəyişdirilməsi həlledici rol oynayır.

Pul kütləsinə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə 1994-cü ildən respublikamızda hesablaşmalar sistemində köklü dəyişikliklər həyata keçirilmişdir.

Hazırda Azərbaycanda bank sisteminin səmərəliliyi baxımından mühüm göstəricilərdən biri kommersiya banklarının pul kütləsini genişləndirmək imkanlarından demək olar ki, məhrum olmasıdır. Bu başqa amillərlə yanaşı, onların fəaliyyətinə mane olan sərt məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Sabitləşmənin başlanğıc mərhələsində pul təklifini məhdudlaşdırmaq üsulu ilə inflyasiyanın minimum həddə endirilməsi siyasi məqsədyönlü idi. Bu baxımdan, iqtisadiyyatın pul resursları ilə təminatlılığı səviyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Pul tədavülü və kredit siyasəti iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bazardakı durumdan asılı olaraq dövlət müvafiq tədbirlər həyata keçirir ki, bu da kredit və pulun emissiyasının genişlənməsinə və yaxud əksinə, kreditin ləngiməsinə və tədavüldə pul kütləsinin lazımi səviyyədə saxlanılmasını təmin edir.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCANDA NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR, ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Pul dövriyyəsinin mahiyyəti, quruluşu və təşkili prinsipləri

Pul ümumi ekvivalent kimi bütün əmtəələrin dəyərini ölçür. Bütün əmtəələr ictimai zəruri əməyin məhsulu kimi çıxış etdiyindən onların dəyərini yalnız ictimai zəruri əməyin nəticəsi olan pulla ölçülə bilər. İqtisadi ədəbiyyatda «pul dövriyyəsi» anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Pul dövriyyəsinə pul nişanlarının nağd və nağdsız formada fasiləsiz hərəkəti prosesi kimi qəbul edən müəlliflərin fikri daha cəlbədidir. Çünki müasir pul dövriyyəsində pulun digər növləri deyil, yalnız mövcud pul nişanları – kağız və metal pullar iştirak edirlər.

Metal pulların (qızıl və güümüş) tədavüldə mövcud olduğu illərdə pul dövriyyəsi kimi çıxış edirdi. Çünki metal sikkələrin öz dəyəri vardır və bu dəyər onun üzərindəki nominala bərabər idi. başqa sözlə metal pullar real-həqiqi pul sayılırdı. Kağız pulların dövriyyəsi, dəyər dövriyyəsi xarakterini daşımır. Ona görə də yalnız əmtəə dövriyyəsi dəyər dövriyyəsi hesab edilə bilər.

Məhsul və əmtəə satışı üzrə pul dövriyyəsi təsərrüfat subyektləri fondlarının tamamlandığı mərhələdir. Məhsul və əmtəələrin satışından əldə edilən gəlir istehsal xərclərinin ödənilməsində və xalis gəlirin məbləğini özündə əks etdirir. Pul dövriyyəsinin fasiləsizliyi, istehsal prosesinin təkrarlanması və bölgü proseslərinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Pul dövriyyəsi sürətləndikcə, təkrar istehsal prosesi də sürətlənir və istehsalın fasiləsizliyi təmin edilməklə geniş təkrar istehsal baş verir. İqtisadiyyatda «pul dövriyyəsi» ilə yanaşı, «tədiyyə dövriyyəsi» anlayışından da istifadə edilir. Tədiyyə dövriyyəsi dedikdə əsasən kredit münasibətləri nəzərdə tutulur. Bu dövriyyə nağdsız ödənişlərlə yanaşı, çeklər, sertifikatlar, veksellərlə hesablaşmalar, eləcə də qarşılıqlı borcların üzləşməsi, barter

qaydasında hesablaşmalar da daxildir. Deməli, tədiyyə dövriyyəsi pul dövriyyəsinə nisbətən daha əhatəlidir.

Pul dövriyyəsi əsasən əmtələrin, göstərilən xidmətlərin, digər müxtəlif ödənişlərin həyata keçirilməsi prosesində nağd pulun hərəkətini nəzərdə tutur.

Pul dövriyyəsi müxtəlif kanallar vasitəsilə hərəkət edir. Bunlardan:

- Mərkəzi Bankla kommərsiya bankları arasında;
- kommərsiya bankları vasitəsilə;
- müəssisə və təşkilatlarla;
- bankla müəssisə və təşkilatlar;
- əhali ilə bank;
- əhali ilə müəssisə və təşkilatlar;
- fiziki şəxslər;
- müxtəlif maliyyə institutları ilə əhali;
- müxtəlif maliyyə institutları ilə banklar və s.

Bu hesablaşmalar bir qayda olaraq nağd və nağdsız formada ola bilər.

Nağd pul dövriyyəsi bir qayda olaraq hesablaşmaların yalnız nağd pulun iştirakı ilə baş verməsidir.

Nağdsız dövriyyə dedikdə, nağd pulların iştirakı olmadan, hesablaşmaların müştərilərin bank hesablarından silinərək başqa hesaba köçürülməsi qaydasında həyata keçirilən ödənişlər başa düşülür.

Pul dövriyyəsi kredit münasibətləri ilə sıx əlaqədardır. Pul dövriyyəsinin quruluşun aşağıdakı formada göstərmək olar:

Tədiyyə dövriyyəsi	Pul dövriyyəsi	Nağdsız dövriyyə	Nağd dövriyyə
-----------------------	-------------------	---------------------	------------------

Qrafikdən görüldüyü kimi pul dövriyyəsinin əsasını tədiyyə dövriyyəsi təşkil edir. Bu kredit münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Nağd pulların fasiləsiz olaraq banka daxil olması kredit əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin zəruri şərtidir. Nağd pulların banka daxil olması, onların maneəsiz olaraq

nağdsız formaya keçməsidir ki, bu da bütövlükdə pul dövriyyəsinə müsbət təsir edir. Əksinə, nağdsız dövriyyənin nağd dövriyyəyə keçməsi, dövriyyəyə əlavə pulların buraxılışına səbəb olur. Bu proses elə aparılmalıdır ki, dövriyyədə lazım olan məbləğdə pul kütləsi olsun, nə az, nə də çox. Pul dövriyyəsi qurulan zaman əsasən aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməsi tövsiyyə olunur:

1) Bütün müəssisə və təşkilatlar, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, öz pul vəsaitlərini banklarda, onlar üçün açılmış bank hesablarında saxlamalıdır. Müəyyən məbləğdə (limit daxilində) nağd pulun müəssisə və təşkilatların kassalarında saxlanılmasına icazə verilir.

2) Müəssisə və təşkilatlar arasındakı hesablaşmalar əsasən nağdsız qaydada, hesabdən-hesaba köçürmə qaydasında aparılmalıdır.

3) Hesablaşmalarda istifadə olunan sənədlər yalnız bank vasitəsilə aparılan hesablaşmalarda istifadə oluna bilər.

İnzibati-amirlik dövründə mövcud olan pul dövriyyəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitindəki pul dövriyyəsinə fərqlidir. Bu da həmin sistemlərdəki xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

Bazar münasibətlərində iqtisadiyyat bazarın tələblərinə müvafiq idarə olunur ki, bu da aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- pul dövriyyəsi əsasən təsərrüfat subyektlərinin bazar münasibətlərinə xidmət edir, bölgü münasibətləri cüzi yer tutur;

- pul dövriyyəsi həm dövlətin, həm də kommersiya banklarının, eləcə də fiziki və hüquqi şəxslərin proqnoz planlaşdırılması obyektidir;

- pul dövriyyəsi müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcudluğu şəraitində baş verir;

- pul dövriyyəsinin başlanğıcı və sonu müxtəlif dövlət və kommersiya banklarında baş verdiyindən qeyri-mərkəzləşmişdir və s.

Pul dövriyyəsi bazar münasibətləri şəraitində iki sferanı – pul əmtəə və pul qeyri-əmtəə sferalarını əhatə edir. Bunun nəticəsidir ki, tələb və təklif

qanunu əsasında formalaşan bazar konyunkturasından asılı olaraq pulun bir sferadan digərinə keçməsi mümkündür.

Pul dövriyyəsi bazar münasibətləri sisteminə xidmət göstərərək aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1) Kapitalın bazar münasibətlərinin bir sferasından digərinə sərbəst keçməsinə və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməkdir ki, bu da pulun iki sfera arasında sərbəst bödgüsü nəticəsində baş verir;

2) Bazar münasibətlərinin bütün sferalarının ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yeni pulların yaradılması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul dövriyyəsinin rolu göstərilən iki məsələnin həlli ilə müəyyən edilir.

Pul dövriyyəsi bazar münasibətləri ilə yanaşı təsərrüfat bölgü münasibətlərinə də xidmət göstərir. Buraya büdcənin mövcudluğu ilə əlaqədar maliyyə münasibətləri, Mərkəzi Bankın hökumətə verdiyi kredit və kommersiya banklarına verdiyi güzəştli kreditlə əlaqədar münasibətlər daxildir.

Pul dövriyyəsinin tərkib hissəsi kimi nağd pul dövriyyəsi pul nişanlarının arasıkəsilməz fasiləsiz hərəkəti prosesidir. Nağd pul dövriyyəsi müəyyən dövr ərzində pulun tədavül və tədiyyə vasitəsi kimi hərəkətini əks etdirir.

Nağd pulların iştirakı ilə hesablaşmalardan əsasən dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin əhali ilə hesablaşmalarında istifadə edilir ki, bunun da nəticəsində əhalinin pul gəlirləri formalaşır və onların xərclənməsi prosesi baş verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə nağd pul dövriyyəsi ümumilikdə pul dövriyyəsinin az hissəsini təşkil etsə də, onun düzgün təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəla, müəssisə, təşkilat və idarələrin kassalarındakı pul qalığı, tədavüldəki pul kütləsinə bilavasitə gəsir göstərir, ikincisi, pulun tədavül sürəti ondan asılıdır, üçüncüsü, kassa əməliyyatlarının aparılması ilə əlaqədar xərclərə qənaət edir.

Nağd pul dövriyyəsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. İl növbədə nağd pul dövriyyəsi baha başa gələn prosesdir. Bu nağd pulların çapı, daşınması və saxlanması ilə əlaqədardır. Nağd pul ilə olan hesablaşmalar pul dövriyyəsinə nəzarəti çətinləşdirir, fiziki və hüquqi şəxslərə real gəlirləri vergidən gizlətmək imkanı verir. bu səbəbdən bir çox ölkələrdə nağd pul ilə hesablaşmaları məhdudlaşdıran, onların həyata keçirilməsinə nəzarəti gücləndirən aktlar qəbul edilmişdir.

Mövcud qaydalara görə, mülkiyyət formasından və fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar özlərinin pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlamalıdır. Eyni zamanda gündəlik nağd pulu olan müəssisə və təşkilatlar bu vəsaitləri də bank hesabına köçürməlidirlər. Bunun banka verilmə qaydası və müddəti tərəflərin razılığı ilə baş verir.

Əhaliyə nağd pullar banklardan alınaraq müəssisə və təşkilatların kassaları vasitəsilə – əmək haqqı, mükafat, yardım, pensiya, təqaüd, tədarük xərcləri və s. yolu ilə daxil olur. Müəssisə və təşkilatların kassaları vasitəsilə dövr edən nağd pulların dövriyyəsinə Mərkəzi Bank tənzimləyir. Bunun üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- müəssisə və təşkilatlarda kassa limitini müəyyənləşdirir;
- satışdan daxil olan vəsaitdən istifadə normasını müəyyən edir;
- satışdan gələn vəsaitin banka daxil olması qaydasını müəyyənləşdirir.

Nağd pullar ehtiyat fondundan dövriyyə kassasına, oradan da kommersiya bankları vasitəsilə tədavülə daxil olurlar.

Nağdsız hesablaşmalar müəyyən formalı hesablaşma sənədləri əsasında və müvafiq sənəd dövriyyəsinə əməl olunmaqla aparılır. Hesablaşma sənədlərinin növündən, tədiyyə üsulundan və bankda sənəd dövriyyəsinin təşkilindən asılı olaraq müştərilər arasında nağdsız hesablaşmaların müxtəlif formalarından istifadə olunur.

Hesablaşmaların tətbiq edilən formaların müxtəlifliyi və müqavilələr bağlayarkən bu və ya digər hesablaşma forması seçilməsi prinsipləri ölkədə konkret iqtisadi vəziyyətdən asılıdır.

Hesablaşma formalarının seçilməsi əsasən aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- müəyyən kontragentlər arasında təsərrüfat əlaqələrinin xarakteri ilə;
- göndərilən məhsulun xüsusiyyəti və onun qəbulu şərtləri ilə;
- müqavilə iştirakçılarının olduğu yerlə;
- yüklərin nəql edilməsi üsulu ilə;
- hüquqi şəxslərin maliyyə vəziyyəti ilə.

Ölkədə nağdsız hesablaşmalar Mərkəzi Bankın təlimatına müvafiq olaraq aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil olunur. Prinsiplərə əməl olunması hesablaşmalarda irəli sürülən tələblərə – vaxtında, etibarlı, səmərəli surətdə – uyğun gəlməsini təmin etməyə imkan verir:

- hesablaşmaların və tədiyyələrin həyata keçirilməsinin hüquqi rejimi hər hansı müasir cəmiyyətin əsas elementi kimi tədiyyə sisteminin rolu ilə şərtləndirilir. Qanunlar və müvafiq təlimatların kompleksi, habelə hesablaşmaları tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmək tapşırığı almış dövlət orqanlarının normativ aktları tənzimləmə üçün əsas hesab edilir;

- bank borcları üzrə hesablaşmalar aparılmasıdır;

- pula çevirilmə qabiliyyətini və tədiyyələrin fasiləsi həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir;

- ödəyicinin tədiyyə üçün akseptinin (razılığın) olmasıdır;

- tədiyyənin təciliyi gözlənilməlidir;

- hesablaşmaların düzgün aparılmasına, onları yerinə yetirmək qaydası haqqında müəyyən edilmiş müddəalara əməl olunmasına bütün iştirakçıların nəzarət etməsindən ibarətdir;

- hesablaşmaların iştirakçıların qarşılıqlı nəzarəti və s.

Nağdsız hesablaşmaların əhəmiyyəti özünü aşağıdakı hallarda göstərir:

1) nağd pula tələbat azalır, nağd pulların istehsalı, nəqli və saxlanması xərcləri aşağı düşür;

2) müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri banklarda cəmləşir ki, bunlardan da kreditləşmə mənbəyi kimi istifadə olunur;

3) satıcı və alıcı təsərrüfat müqavilələrinin yerinə yetirilməsinə qarşılıqlı nəzarət imkanı əldə edirlər. Bank isə öz növbəsində hesablaşma qaydalarına nəzarət etmək imkanı əldə edir;

4) hesablaşmaların əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsi təmin olunur və s.

Nağd və nağdsız pul dövriyyəsi pul dövriyyəsinin tərkib hissəsi olduqlarından onların arasında kəskin hədd qoymaq olmaz. Onlar bir-birindən əsasən dövriyyədə nağd pulun iştirakına görə fərqlənsələr də bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Pulun bu qaydada dövriyyəsi pul dövriyyəsinin bütövlüyünü göstərir.

Mal-material qiymətlilərinin satışı, görülmüş iş və göstərilən xidmətlərin dəyərinin nağdsız qaydada ödənilməsi zamanı müəssisənin bankdakı hesabına daxil olan pul vəsaiti işçilərin əməyinin ödənilməsinə və s. hallarda nağd pula çevrilir.

Nağd dövriyyənin nağdsız dövriyyəyə çevrilməsi prosesi isə nağd pulla əhaliyə satılmış malların, əhaliyə göstərilmiş pullu xidmətin dəyərinin, mənzil-kommunal xidmətlərinin ödənilməsi və s. zamanı baş verir. Göstərilən yollarla müəssisənin kassasına daxil olan nağd pul vəsaitləri müəssisənin hesabına daxil edilmək üçün banka verilir. Müəssisənin hesabına daxil olan hmin nağd pullar nağdsız hesablaşmaların aparılmasına zəmin yaradır və nağdsız hesablaşmalar aparmaq üçün istifadə olunur.

Pul vəsaitlərinin saxlanması və onlar vasitəsilə nağdsız hesablaşmaların aparılması üçün bankda müəssisə və təşkilatlara hesablaşma hesabı, cari hesab və digər hesab açılır.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olub, hüquqi şəxs statusuna malik olan müəssisə və təşkilatlara hesablaşma hesabı açılır. Hesablaşma hesabı olan müəssisə və təşkilat hüquqi şəxs hesab edilərək, bankın bütün xidmətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmayan müəssisə və təşkilatlara bankda cari hesab açılır. Bankdan borc almaq hüququna malik olan müəssisə

təşkilatlara bankda ssuda hesabı açılır ki, bu hesabına da qalığı müəssisənin banka olan borcunu göstərir.

Hesablaşma hesabı və cari hesabına açılması qaydası AR «Banklar haqqında» qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadi məzmununa görə nağdsız hesablaşmalar əmtəə və qeyri-əmtəə xarakterli olurlar. Əmtəə xarakterli hesablaşmalar təsərrüfat subyektləri arasında aparılır və nağdsız hesablaşmaların $\frac{3}{4}$ hissəsinə qədərini təşkil edir.

Qeyri-əmtəə xarakterli hesablaşmalarda əsas yeri büdcə ilə hesablaşmalar, bank ssudalarının alınması, qaytarılması, ssudalara görə faizlər, cərimələr, əlavələr və s. təşkil edir.

Satıcı və alıcıların yerləşdiyi yerdən asılı olaraq hesablaşmalar şəhərlərarası və şəhərdaxili hesablaşmalara bölünür.

Hər bir müəssisə özünə uyğun, onun mənafeyinə cavab verən hesablaşma formasından istifadə edə bilər. Hesablaşmalarda iştirak edən tərəflər ödənişin vaxtında və düzgün aparılması ilə əlaqədar hesablaşmanı aparan bank qarşısında iddia qaldıra bilər və banklar belə hallar üçün maddi məsuliyyət daşıyır. Nağdsız hesablaşmalar Mərkəzi Bankın müvafiq təlimatına əsasən həyata keçirilir.

İnzibati-amirlik sistemi şəraitində nağdsız hesablaşmalar içərisində aparıcı yeri ödəmə tələbnamələri tuturdu. Belə qayda mal satanın, iş görənin və xidmət göstərənin diktəsi ilə həyata keçirilməklə, sosialist təsərrüfat sisteminə cavab verirdi.

Bazar münasibətlərinə keçid, istehsalçıya deyil, istehlakçıya üstünlük verir və alıcını hesablaşmalarda əsas simaya çevirir.

Nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan sənədlər dövlət standartlarına cavab verməli və hesablaşma haqqında tərəflər arasında tam təsəvvür yaratmalıdır. Hesablaşma aparmaq üçün bütün sənədlər aşağıdakı əsas rekvizitlərə malik olmalıdır.

1. Hesablaşma sənədinin adı
2. Hesablaşma sənədinin yazılma tarixi və nömrəsi

3. Alıcının (ödəyici) adı, onun bankdakı hesab nömrəsi, onun bankının adı və kodu

4. Satıcı təşkilatın adı, onun bankdakı hesabının nömrəsi, onun bankının adı və kodu

5. Ödənişin təyinatı, məqsədi.

6. Ödənişin məbləği yazı və rəqəmlə.

Bütün hesablaşma sənədinin birinci nüsxəsində bankdakı hesab üzrə məbləğlərə sərəncam vermək hüququ olan şəxslərin imzası ilə yanaşı müəssisənin dairəvi möhürü də olmalıdır. Vəsait ödəyicinin hesabından yalnız sənədin birinci nüsxəsi əsasında silinir.

Hazırda nağdsız hesablaşmaların ən geniş yayılmış forması ödəmə tapşırıqları ilə olan hesablaşmalardır. Ödəmə tapşırığı – bankda hesabı olan müəssisənin həmin hesabdan müəyyən məbləğ vəsaitin silinib, başqa müəssisənin hesabına daxil edilməsi haqqında özünə xidmət edən banka verdiyi tapşırıqdır. Ödəmə tapşırığı vasitəsilə həm eyni şəhərdə, həm də şəhərlər arasında fəaliyyət göstərən müştərilər arasında hesablaşmalar aparıla bilər.

Hesablaşmalarda ödəmə tapşırığından istifadə imkanı genişdir. Belə ki, həm əmtəə əməliyyatları, həm də qeyri-əmtəə əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda ödəmə tapşırığından istifadə etmək mümkündür. Əmtəə əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda ödəmə tapşırığından əsasən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- alınmış mal, görülmüş iş və göstərilmiş xidmətlərə görə;
- malların, görülmüş işlərin və ya xidmətlərin dəyəri əvvəlcədən ödənildikdə, bu zaman tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə istinad edilməlidir;
- əmtəə əməliyyatları üzrə kreditor borcları ödənildikdə;
- yer üçün icarə haqqı ödənildikdə;
- nəqliyyat, kommunal və məişət müəssisələrində istismar xərclərinin ödənilməsi ilə əlaqədar hesablaşmalarda və s.

Qeyri-əmtə əməliyyatları üzrə ödəmə tapşırıqlarından büdcəyə ödəmələr, bank ssudalarının və ssudalar üzrə faizlərin ödənilməsində, dövlət və ictimai sığorta təşkilatlarına vəsait köçürülməsində, cərimə və digər ödəmələrin icrasında istifadə olunur.

Ödəmə tapşırıqları bank tərəfindən qəbul edilmiş formada xüsusi blankda alıcı (sifarişçi) tərəfindən 4 nüsxədə tərtib olunaraq öz möhürü və imzası ilə təsdiqləndikdən sonra alıcıya xidmət edən banka göndərilir.

I nüsxə alıcıya xidmət edən bankda vəsaitin silinməsinə əsas verən sənəd kimi saxlanılır.

IV nüsxə ödəmə tapşırığının icra olunmağa qəbul edilməsini təsdiq edən sənəd kimi sifarişçiyə (alıcıya) qaytarılır və qəbz rolunu oynayır.

II, III nüsxələr isə satıcıya xidmət edən banka göndərilir.

II nüsxə vəsaitin satıcının hesabına daxil edilməsini təsdiq edən sənəd kimi bankda saxlanılır.

III nüsxə isə satıcının hesabında əməliyyatların aparılmasını təsdiq edən sənəd kimi hesabdən çıxarıqla birlikdə satıcı təşkilata verilir.

Ödəmə tapşırığı icra üçün onun hesabındakı vəsaitin ödənişə tam təminat verdikdə qəbul edilir. Ödəmə tapşırığı yazıldığı gündən üç təqvim günü müddətinə etibarlıdır (yazıldığı gün nəzərə alınmır).

Ödəmə tapşırıqlarından eyni zamanda hesablaşmaları müntəzəm xarakter daşıyan müştərilər arasında tətbiq olunan «planlı ödəniş» qaydasında istifadə olunur. Bu zaman hesablaşmalar hər yola salınan mal üzrə deyil, tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunmuş tarixlərdə dövrü olaraq vəsait köçürmək yolu ilə həyata keçirilir. Belə ödənişlər ticarət təşkilatı ilə hər gün və ya günəşırı ona mal verən təşkilat arasında və ya hər gün yanacaqdan istifadə edən nəqliyyat idarəsi ilə yanacaq verən müəssisə arasında və s. «planlı ödəniş» qaydasında hesablaşma aparılır. Hesablaşmalar malın göndərilməsindən asılı olmayaraq müntəzəm icra olunur. Hər ayın sonuncu günü ay ərzində ödənişlər və malın miqdarı-məbləği müqayisə edilir, borclu tərəf öz borcunu ödəməli olur.

Digər ödəmələrdən fərqli olaraq belə hesablaşmalarda ödənişin səbəbi qrafasında «planlı ödəniş» sözü yazılır.

Nağdsız hesablaşmaların bir forması da akkreditiv vasitəsilə aparılan hesablaşmadır. Akkreditiv hesablaşma forması müxtəlif şəhərlər (ölkələr) fəaliyyət göstərən müştərilər arasında istifadə olunur. Bu qaydanı həm də alıcı təşkilat üçün maliyyə cəzası kimi də dəyərləndirirlər. Belə ki, alıcı təşkilat göndəriləcək malın və göstəriləcək xidmətin dəyərini satıcıya xidmət edən banka göndərərək özü üçün akkreditiv hesab açdırır və vəsaiti həmin bank hesabına köçürməyi özünə xidmət edən bankdan xahiş edir. Satıcı malı yola salandan sonra nəqliyyat sənədi ilə öz bankına müraciət edərək vəsaitin akkreditiv hesabdən öz hesabına köçürülməsi tapşırığını verir. Akkreditiv vasitəsilə hesablaşmanın üstünlüyü ondadır ki, ödənişə zəmanət verilir. Akkreditiv müddəti tərəflər arasında bağlanmış müqailə ilə müəyyənləşdirilir. Bir akkreditiv hesab bir müştəriyə xidmət edir. Akkreditiv göstərilən müddətdə istifadə olunmazsa, o bağlanır və məbləğ aidiyyəti üzrə geri qaytarılır.

Əvvəllər nisbətən geniş yayılmış, hazırda isə bəzi hallarda tətbiq olunan nağdsız hesablaşma formalarından biri də ödəmə tələbnamə tapşırığı vasitəsilə hesablaşmadır. Ödəmə tələbnamə-tapşırığı satıcı tərəfindən yazılaraq öz möhürü və imzası ilə təsdiqləndikdən sonra özünə xidmət edən banka təqdim edir. Satıcıya xidmət edən bank həmin sənədləri alıcıya xidmət edən banka göndərir. Göründüyü kimi hesablaşmanın bu formasında təşəbbüs satıcı təşkilata məxsusdur. Elə bu səbəbdən bu hesablaşmaya «aksept» hesablaşma forması deyilir.

Ödənişə münasibətini bildirmək üçün alıcıya xidmət edən bank bu haqda sifarişçi təşkilatı xəbərdar edir. Sifarişçi akseptin müxtəlif formalarından razılıq, qismən imtina, tam imtina və s. – istifadə edə bilər. Belə imtinalar yazılı formada banka bildirilməlidir:

- mal sifariş verilməmişdir (tam imtina);
- əmtəəsiz hesab təqdim olunub.

- razılaşdırılmış qiymət yoxdur.
- mal aidiyyatı üzrə göndərilməyib və s.

Ödənişə razılığı bildirmək üçün sifarişçi təşkilata 3 iş günü möhlət verilir. Bu zaman sənədin daxil olma günü və ödəniş günü nəzərə alınmır. Ödəmə tələbnamə-tapşırığının mənfi cəhəti ondadır ki, ödənişə təminat verilmir.

3.2. Nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi

Nağdsız pul hesablaşmaları şəraitində ödəmələr bankdakı hesablar vasitəsilə bir hesabdan digər hesaba köçürməklə baş verir. Nağd hesablaşmalardan fərqli olaraq, nağdsız hesablaşmalarda pul vəsaitlərini nəzarətdən və vergiyə cəlb olunmaqdan gizləmək mümkün deyildir. Mövcud qanunvericiliyə müvafiq müəssisə və təşkilatlar, firma və şirkətlər, bütövlükdə hüquqi şəxslər özlərinə məxsus pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlamalıdır. Banklar, müştərinin sərəncamına əsasən pul vəsaitlərini həmin hesablara qəbul edir, digər hesablara köçürür və digər bank əməliyyatlarını icra edirlər.

Nağdsız hesablaşmalar müvafiq sənədlər əsasında həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmalarda daha çox kağız üzrə rəsmiləşdirilən sənəd ödəmə tapşırığıdır. Bu sifarişçinin (ödəyicinin) onun hesabına xidmət göstərən banka, hesabındakı pul vəsaitinin müvafiq məbləğini, bu və ya başqa bankda malgöndərənin hesabına köçürməyə dair tapşırıqdır.

Nağdsız hesablaşmaların xeyli hissəsi hal-hazırda həm də elektron daşıyıcılar vasitəsilə həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmalar hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bəzi şərtlərin mövcudluğunu tələb edir. Bu şərtlərin bəzilərini aşağıda göstərmək olar:

- pul vəsaitlərinin alıcıları aparılmış əməliyyat nəticəsində sənədlər və müqavilələr əsasında onlara çatması pul vəsaitlərinin məbləğini müəyyən edir, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada həmin vəsaitləri almaq üçün sifarişçiyə (ödəyiciyə) sənədlər təqdim edir. Sifarişçi həmin sənədlər əsasında ödəmələri həyata keçirməlidir;

- sifarişçi (ödəyici) öz növbəsində təqdim edilmiş sənədləri qəbul edərək, onların əsasında ya ödəmələri həyata keçirir, yaxud qanunla və müqaviləyə əsaslanaraq onların ödənilməsindən ya tam, ya da qismən imtina edir;

- nağdsız hesablaşmalar həyata keçirilərkən məcburi ödəmələr istisna olunmaqla, sifarişçinin hesabından vəsaitlərin silinməsinə onun icazəsi olmadan yol verilmir;

- vəsaitlərin ödənilməsi sifarişçinin xüsusi vəsaitləri hesabına həyata keçirilir, sifarişçi sərbəst vəsaitə malik olmadıqda ödəmələr kreditlər və digər mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına edilə bilər;

- nağdsız hesablaşmalar aparılarkən pul vəsaitləri və pul sənədləri Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara müvafiq olmalıdır;

- nağdsız hesablaşmalar hər bir ölkədə müəyyən edilmiş qaydalarda və sənəd nümunələri əsasında həyata keçirilir.

Hal-hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən banklarda müştərinin hesabından pul vəsaitlərinin silinməsi 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Qanunun tələblərinə uyğun olaraq sifarişçinin vəsaiti ona qarşı irəli sürülmüş bütün tələbləri yerinə yetirməyə kifayət etmədikdə hesabdan pul vəsaitləri aşağıdakı ardıcılıqla silinir:

1. İlk növbədə həyata və sağlamlığa vurulmuş zərərin ödənilməsi, alimentlərin tülulması haqqında tələblərin yerinə yetirilməsi və digər icra sənədlərinin həyata keçirilməsi baş verir.

2. Əmək haqqının, işdənçıxma müavinətlərinin və müəlliflik müqaviləsinə görə haqların ödənilməsi, habelə bu məqsədlər üçün verilmiş bank kreditlərinin hesabdan silinməsi həyata keçirilir.

3. Dövlət büdcəsinə və bələdiyyələrin büdcələrinə ödənişləri nəzərdə tutan ödəniş sənədləri üzrə hesablaşma həyata keçirilir.

4. Verilmiş kreditlər üzrə bankın tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan ödəniş sənədləri üzrə hesabdan silinmə həyata keçirilir.

5. Digər pul tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan icra sənədi üzrə hesablaşma aparılır.

6. Təqvim ardıcılığı qaydasında digər ödəniş sənədləri üzrə hesablaşma həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir növbəyə aid olan tələblər üzrə vəsait ödənişi, sənədlərin daxil olmasının təqvim ardıcılığı qaydasında icra olunmalıdır.

Azərbaycanın Sovetlər birliyi tərkibində olduğu illərdə banklar nağdsız hesablaşmaları – ödəmə tapşırıqları, ödəmə tələbnamə-tapqırıqları, çeklər vasitəsilə, eləcə də akkreditiv hesablaşma qaydasında həyata keçirirdilər. 2001-ci ilin yanvar ayında o vaxtkı Milli Bank «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları arasında hesablaşmaların təşkili qaydaları» qəbul edildi. Sonralar bu təlimata müvafiq düzəlişlər edilmişdir.

Hal-hazırda respublikada nağdsız hesablaşmalar Mülki Məcəllə və Mərkəzi Bankın müvafiq qaydaları əsasında həyata keçirilir. Bu qaydalara əsasən nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan bəzi yeniliklərlə tanış olaq:

- nağdsız hesablaşma – pul nişanlarından istifadə etmədən ödəniş sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödənişdir;

- ödəniş sənədi – nağdsız qaydada pul vəsaitinin kredit təşkilatı vasitəsilə ödənilməsi barədə yazılı şəkildə kağız üzərində və ya elektron formada rəsmiləşdirilən sərəncamdır;

- pul köçürməsi – bank hesabı açılmadan nağd pulun fiziki şəxs tərəfindən banka təhvil verilməsi yolu ilə həyata keçirilən ödənişdir.

Bu təlimat vasitəsilə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formalarından daha çox istifadə olunur:

- ödəniş tapşırıqları;
- inkasso sərəncamları;
- inkasso tapşırıqları;
- akkreditivlər.

Nağdsız hesablaşmalardan tətbiq olunacaq hər hansı formasını tərəflər müstəqil şəkildə seçir və müqavilədə əks etdirərək onun şərtlərini müəyyən edirlər. Nağdsız hesablaşmaların aparılması zamanı banklar müştərilərin müqavilə münasibətlərinə müdaxilə etmir.

Ödənişlər həyata keçirilərkən hesabdakı pul vəsaiti müştərinin sərəncamlarını və ona qarşı irəli sürülmüş bütün tələbləri yerinə yetirməyə

kifayət etmədikdə hesabdan pul vəsaiti qanunla müəyyən edilmiş ardıcılıqla silinir.

Hesabdan vəsaitin silinməsi ödəniş sənədinin birinci nüsxəsi əsasında həyata keçirilir.

İqtisadi inkişaf əlaqədar pul dövriyyəsi artmaqla, əmək və istehsal xərclərinin pul hesablaşmalarını prinsipə yeni mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. Dünya bank təcrübəsində bu məsələlər sənədsiz texnologiyaların köməyi ilə pul hesablaşmalarının avtomatlaşdırılması, bank və sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş kompyuterləşdirilməsi qaydasında həll edilir.

Beynəlxalq bank əməliyyatlarının genişlənməsi ilə əlaqədar Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekommunikasiya cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu sistem peyk kanalları vasitəsilə müxtəlif maliyyə köçürmələri və s. həyata keçirilməsi haqqında iştirakçı banklar bir-birini təlimatlandırır. Bu sistemin təyinatı hesablaşma aparmaq yox, yalnız hesablaşmaların aparılması haqqında məlumat ötürücüdür, pul köçürmələri isə bilavasitə banklar tərəfindən «nostro» və «loro» hesabları vasitəsilə həyata keçirilir.

Müştərilərlə elektron pul hesablaşmalarının aparılma adəti kimi plastik kartlar çıxış edir. Hazırda plastik kartlar ödəniş vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı müəssisəyə, kompyuter şəbəkəsinə giriş, ticarət şəbəkəsindən güzəşt əldə etmək hüququ verən sənəd kimi istifadə edilir. Müasir kartlar bir sıra milli və beynəlxalq standartlara, hər şeydən əvvəl isə standartlaşma üzrə Beynəlxalq təşkilatın tələblərinə (İSO) cavab verməlidir. Bu təşkilat kartın xarici formasını, mexaniki, fiziki və kimyəvi təsirlərdə özünü aparma qaydalarını müəyyənləşdirir.

Plastik kartların çoxfunksiyalı lazer və ya optik növləri də mövcuddur. Plastik kartla bankomatlardan nağd pul çıxarmaq, mağazalarda alış-veriş etmək, xidmətlərin haqqını ödəmək mümkündür. Kartların qüvvədə olma müddəti 1-3 il arasındadır. Ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın əsas məqsədlərindən biri

vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması üzrə işlərin başa çatdırılması, elektron ödəniş xidmətlərinin imkanlarının daha da genişləndirilməsi, bu imkanlardan səmərəli istifadə olunması, əhalinin, kiçik və orta biznesin elektron ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə cəlb edilməsi, bu sahədə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlamaqdır.

AR Mərkəzi Bankı tərəfindən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində öeynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki və maliyyə dəstəyindən istifadə etməklə həyata keçirilən ardıcıl və davamlı islahatların nəticəsində ən müasir texnologiya və proqram təminatlarına əsaslanan Milli Ödəniş Sistemi yaradılmışdır.

Milli Ödəniş Sistemi komponentlərindən – Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi (AZİPS) və xırda ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) müasir meyarlar və standartlar nəzərə alınmaqla hər il təkmilləşdirilir və zəruri funksional imkanlar yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki, FZİPS-in yeni versiyası tətbiq edilməyə başlanmışdır. Yeni versiyaya keçidlə sistemin avtomatlaşdırılmış iş yerləri daha müasir “web” texnologiyaya keçirilmiş, bir çox funksional imkanlar təkmilləşdirilmişdir.

Milli Ödəniş Sisteminin digər əsas komponenti olan XÖHKİ-in də təkmilləşdirilməsi üzrə işlər davam etdirilir. Kommunal xidməti təşkilatlarının Milli Ödəniş Sisteminin imkanlarından daha səmərəli istifadə etmələri, kommunikal xidmətləri üzrə ödənişlərin yığım səviyyəsinin və şəffaflığın daha artırılması və bu sahədə maliyyə dövriyyəsinin bank sisteminə cəlb edilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kütləvi ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir.

Ən müasir texnologiya və proqram təminatına əsaslanan bu sistemin istifadəyə verilməsi nəticəsində abonentlərə istənilən ödəniş xidməti nöqtəsində kommunal xidməti borcları haqqında tam informasiya almaq və istənilən ödəniş mexanizmləri (əsasən nağdsız) vasitəsilə ödəniş aparmaq imkanı yaradılmışdır. Sistemin resurslarından tam istifadə edilməsi məqsədilə

layihələndirilən «Qeydiyyatsız ödənişlər» modulu yaradılmış və tam istifadəyə verilmişdir.

Kommunal Xidməti Müəssisələri tərəfindən SMART tipli elektron sayğaclarıdan istifadə edilməsinin geniş yayılmasını nəzərə alaraq KÖMİS-də bu tipli sayğaclarla xidmət olunan abonentlərdən ödənişlərin qəbul edilməsi üçün sistemin imkanlarının təkmilləşdirilməsi üzrə xüsusi layihə üzrə işlər aparılmışdır. Layihə bu tipli sayğacların geniş tətbiqi ilə məşğul olan sistemə yeni qoşulmuş «Azərenerji» ASC-nin təmsalında həyata keçirilmişdir. Yaxın gələcəkdə seçilmiş regionlarda sistemin istismara verilməsi mümkündür.

Ölkədə fəaliyyət göstərən kart prosessinq mərkəzlərindən biri olan «Azəri Kart» MİC KÖMİS-ə inteqrasiya olunmuş, burada xidmət olunan bankların kart sahiblərinə kommunal xidmətləri üzrə borclarını öyrənmək və nağdsız ödənişləri aparmaq imkanı yaradılmışdır. Sistemin əhatə dairə genişlənmiş, o Bakı və Sumqayıtla yanaşı Gəncə, Göyçay şəhərlərini də əhatə etmişdir.

Milli Ödəniş sisteminin bütün komponentlərinin fəvqəladə hallar zamanı sabit, etibarlı və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Sumqayıt şəhərində ən müasir texniki avadanlıqlarla təchiz edilmiş Ehtiyat Mərkəzi yaradılmışdır.

Ödəniş sistemlərinin istismarı ilə təlim-məşqlər keçirilmiş, AZİPS, XÖHKS və KÖMİS sistemləri ilə aparılan əməliyyatların Ehtiyat Mərkəzində emal olunması praktiki olaraq yoxlanılmışdır.

Ödəniş sistemlərinin coğrafi əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, regionlara istiqamətləndirilməsi, eyni zamanda iqtisadi subyektlərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması məqsədilə Dünya Bankının «Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafı Layihəsi» çərçivəsində AR Mərkəzi Bankının Respublika Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirdiyi «Azərpoçt» layihəsi üzrə işlər davam etdirilmişdir.

Ölkədə ödəniş kartları sahəsində səmərəliliyinin yüksəldilməsi və mövcud şəbəkələrin optimal istifadəsinə şəraitin yaradılması məqsədilə «Mater

Card International Inc» beynəlxalq kart təşkilatı tərəfindən milli valyuta da hesablaşmaların aparılması üçün təklif olunan Valyutadaxili Hesablaşma Xidməti istismara verilmişdir.

Plastik kartlarla hesablaşmalar hazırda müəyyən üstünlüklərə malikdir:

- ölkə daxilində və xaricində hər cür alış-veriş əməliyyatları aparmaq imkanı;

- xarici səfərlərə gedərkən nağd pul aparmağa ehtiyac yoxdur, pulu yerli valyutaya dəyişərkən saxta əskinazları olmaq təhlükəsi olmur. Əməliyyatlar müştərinin olduğu ölkənin Mərkəzi Bankının rəsmi kursu ilə aparılır;

- xarici səfərlərə gedərkən kart müştərini öz pullarını deklarasiya etməkdən azad edir;

- plastik kart müştərini pulların saxlanması və daşınması zamanı onların oğurlanmasından və itirilməsindən qoruyur və s.

Bununla belə, kart sahibləri «İnternet Bankinq», «Mobil Bank» xidmətlərindən, habelə bankomatlardan istifadə edərək Xüsusi Kart Hesablarından çıxarışları ala bilər, kommunal xidmətlərini və mobil telefonlarının haqlarını ödəyə bilərlər.

Plastik kartların müxtəlif növləri mövcuddur ki, onlardan bəziləri ilə tanış olaq.

Debet kartları – bu kartlar bankomat və ya bank fidiallarının kassalarında yerləşən POS-terminallar vasitəsilə nağd vəsaitlərin alınması üçün istifadə edilirlər. Kartlar debet rejimində işləyir, yəni ancaq kart hesabında faktiki olan məbləğ daxilində xərclər aparmaq və ya bankomatlardan nağd pul çıxarmaq imkanı verir. Azərbaycanda və dünyanın bir çox ölkələrində debet kartları alınan məhsul və xidmətlərin haqqının ödənilməsi üçün də istifadə edilir. Azərbaycanda əsasən aşağıdakı debet kartlardan istifadə olunur:

- VİZA Elektron;

- Cirrus Maestro.

Bu plastik kart növləri debet rejimində işləyir və banklardan-bankomatlardan nağd pul götürülməsi, POS-terminal qoyulmuş mağazalarda, restoran və digər xidmət təşkilatlarında ödənişlərin aparılması üçün istifadə edilə bilər. Bu kartlar dünyada geniş yayılmış kartlardır.

Debet kartlarından fərqli olaraq kredit kartları öz sahibinə daha çox sərbəstlik verir. Belə ki, kredit kart sahibi hesabında olduğu məbləğdən daha çox vəsait xərcləyə bilər. Burada bank tərəfindən təyin olunmuş kredit limiti əsas götürülür. Kredit kartları öz sahibinin maliyyə cəhətdən sabitliyini göstərir. Bununla belə elit kartlar hesab edilən – Visa Gold, Master Card Gold, Visa Platinum və Master Card Platinum sahibləri əlavə olaraq bəzi imtiyaz və güzəştlərdən istifadə edə bilərlər.

Azərbaycanda Visa Classik, Master Card Standard, Visa Gold, master Card Gold, Visa Platinum, Master Card Platinum, American Express Green, Amerikan Express Gold kimi kredit kartlardan istifadə etmək olar. Elə klassik kartlar var ki, istər debet, istərsə də kredit rejimində işləyir, ona görə də marketlərdə, mehmanxana, restoran və digər təşkilatlarda ödəniş aparılması və ya banklardan, bankomatlardan nağd pul götürülməsi üçün istifadə edilir.

Qeyd edilən əməliyyatlarla yanaşı, müştəri kredit kartlardan internet və ya telefon vasitəsilə malların və xidmətlərin haqqını ödəməyə, aviabilntləri, mehmanxanalarda nömrələri və digər xidmətləri sifariş edə bilər.

Öz müştərisinə daha yüksək xidmətlər təklif edən banklar, maliyyə imkanları geniş olan müştərilərə qızıl kart-elit kart xidmətidə təklif edir. Bu növ kartlar bütün rejimlərdə işləməklə, ən iri ödənişləri də həyata keçirməkdə istifadə oluna bilər. Qızıl kartlar nağd pul götürməklə yanaşı, müxtəlif xidmətlərin sifarişində də geniş istifadə olunur.

Müştərinin cəmiyyətdə tutduğu ən yüksək mövqeyin firavanlığın və maliyyə sabitliyinin əlaməti kimi, Platinum kartları (VISA Platinum-Master Card Platinum American Express Gold) tətbiq olunur. Bu kartların sahibi olan müştəri dünyanın ən nüfuzlu mehmanxanalarında, restoranlarda və s. mötəbər yerlərdə hər cür xidmət və güzəştlərdən istifadə edirlər.

VISA International və master Card International sistemlərinin xüsusi «virtual» kartları müştərinin pullarının ən yüksək dərəcədə təhlükəsizliyini və salamatlığını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu növ plastik kartların maqnit lenti və PİN-kodu yoxdur, onlardan yalnız internet şəbəkəsində istifadə edilir. Kartlar debet rejimində işlədiyinə görə müştərinin hesabında kiçik bir məbləğ saxlamaqla o, özünü mümkün itkilərdən qoruyur.

Tez-tez səfərlər edən, təmsilçilik işləri ilə əlaqədar müxtəlif xərclər ödəyən, işgüzar adamlar şirkət rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislər üçün korporativ plastik kartlarından (VISA Business VISA Business Gold) geniş istifadə edilir. Belə kartlar şirkətlərdə hər hansı aparıcı işçinin adına rəsmiləşdirilir. Bu plastik kartlarda adi kart göstəricilərindən və sahibinin adından başqa şirkətin də adı göstərilir. Gold kartlarının bütün xüsusiyyətləri və üstünlüklərinə malikdir.

Nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsində müvəqqəti üsullardan biri də internet kartlardan istifadə edilməsidir. Bu kartlar universal olmaqla təkrarsız 16 işarəli müddət, habelə İnter-Cardın üz tərəfində göstərilən üç işarəli CVV2/CVC2 kodu var. Bu kartları başqa kartlardan fərqləndirən və onun istifadəsini daha təhlükəsiz edən başlıca cəhət odur ki, müştəri yalnız kartına təhkim edilmiş hesaba qabaqcadan qoyduğu vəsaiti xərcləyir. Kartın maqnit zolağı yoxdur ki, bu da ondan İnternet şəbəkəsindən kənarında istifadəni mümkünsüz edir.

Plastik kartlarla iş vaxtı nağdsız hesablaşmaların aparılması, nağd pulun verilməsi və inkasso edilməsi üçün bank avtomatlarından, yəni bankomatlardan istifadə edilir. Kommersiya məqsədilə ATM-lər ilk dəfə 1968-ci ildən istifadəyə verilmişdir. ATM plastik kartlarla əməliyyatlar zamanı nağd pulların verilməsi, məhsul və xidmətlərə görə nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsi və inkassasiya üçün nəzərdə tutulmuş bank avtomatlarıdır.

Bundan başqa, bankomat kart sahibinə onun hesabının cari vəziyyəti haqqında məlumat verir. Ümumilikdə ATM vasitəsilə aşağıdakı maliyyə əməliyyatları həyata keçirilə bilər:

- müxtəlif hesablardan nağd pulun verilməsi;
- cari hesablara pulun qoyuluşu;
- cari hesabdən təcili hesaba köçürmələr;
- hesabdən müxtəlif ödənişlərin icrası və s.

Bir qayda olaraq bankomatlar 2 rejimdə – offline və online rejimlərində işləyir.

Bankomat offline rejimində işləyərkən Mərkəzi Bank sistemi ilə əlaqədə olmayaraq, müstəqil işləyir. Belə rejimdə işləyən bankomatlar aparılmış əməliyyatlar haqqında məlumatı öz yaddaşında və kartın maqnit lentində saxlayır. Bu sistemdə işləyən bankomatlara xüsusi işçi – bankın kassiri nəzarət edir və o, vaxtaşırı bankomata pul qoyur, həmçinin bankomatın yaddaşına vaxtı keçmiş hesablar, ödənişlər, itmiş kartlar haqqında məlumatı daxil edir.

Bankomatı digər iş rejimi – offline adlanır. Bu halda müxtəlif protokollardan istifadə edərək kommutasiya olunmuş xətlərlə və ya telefon kanalları vasitəsilə bankomatlar bank sistemi ilə birbaşa əlaqədə olur. Bu rejimdə işləyən bankomatlar, müştəriyə onun cari hesabı haqqında məlumat verə bilər.

Bankomatların bu rejimdə işləmələri etibarlı telekommunikasiya mühiti və bank sisteminin mühüm hesablayıcı resursları olmasını tələb edir. Bankomatlarda pullar xüsusi seyflərdə yerləşən kasetlərdə saxlanılır. Kasetlərin sayı bankomatda verilən əksinas nominalının sayı ilə müyyən olunur.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, iqtisadi fəaliyyət göstərən şəxslərin və əhəlinin elektron ödəniş sistemlərindən daha fəal istifadə edilməsi, tədaviyə olan nağd pul kütləsinin nağdsız tədaviyə ilə əvəz edilməsi ölkənin Milli Ödəniş Sisteminin inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Son illərdə Azərbaycanda Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması məqsədilə qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə istinad edilməklə elektron hesablaşma sistemlərinin yaradılıb istifadəyə verilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür.

Azərbaycanda bank sektoru getdikcə inkişaf etməsinə baxmayaraq bəzi problemlər qalmaqda davam edir. Bu problemlərdən biri və bəlkə də birincisi nağdsız hesablaşmaların istənilən səviyyədə olmamasıdır. Nağd şəkildə ödənişlərin üstünlük təşkil etməsi, kredit kartlarından istifadənin istənilən səviyyədə olmaması nağdsız hesablaşmaların inkişafına mənfi təsir edir. Eyni zamanda kredit kartlarından zəif istifadə edilməsi vergidən yayınma və digər məcburi ödəmələri etməməyə şərait yaradır. Bunu nəzərə alaraq ölkə başçısı 2013-cü ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə demişdir: «Çalışmalıyıq ki, ticarət, iaşə obyektlərində nağd şəkildə ödəmələr minimuma endirilsin. Hər bir məntəqədə, ticarət obyektlərində ödəmələr kredit kartları ilə aparılmalıdır. Belə olan halda vergilər bazası səy göstərmədən, avtomatik olaraq genişlənəcək».

Vergidən yayınma hallarının bu gün kifayət qədər ciddi olduğunu inkar etmək olmaz. Kredit kartlarından istifadənin azlığı vergidən yayınma istəyənlərə geniş imkanlar açır. Çünki bu kartlardan istifadədə tutulan vergi elektron hesablaşmalar zamanı tutulduğu üçün qanun pozuntularının qarşısı asanlıqla alınır. Eyni zamanda kredit kartlarından istifadə nağdsız hesablaşma səviyyəsini artırmaqla insanlara hesablaşma zamanı nağd kredit imkanı yaradır və çeklərə nisbətən daha təminatlı hesab edilir.

Azərbaycanda kredit kartlarından istifadə hələlik istənilən inkişaf səviyyəsində olmasa da, öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Ümumiyyətlə ödənişlərin nağdsız şəkildə aparılmasında maraqlı ölkələr kart sisteminə üstünlük verirlər.

AR Mərkəzi Bankı 2011-2015-ci illərdə nağdsız hesablaşmaların inkişafı üzrə yeni dövlət proqramı hazırlamışdır. Proqramın əsas məqsədi «nağdsız cəmiyyətin» yaradılması olacaq. Bunun üçün ölkədə böyük potensiala malik milli elektron-ödəniş sistemi yaradılmışdır. Dövlət proqramının əsas vəzifəsi mövcud infrastrukturdan maksimum istifadə etməkdir. Bununla əlaqəli dövlət proqramı çərçivəsində nağdsız ödənişlər sahəsində metodoloji və institusional bazanın təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində, nağdsız hesablaşmalarda və müxtəlif ödənişlərdə şəffaflıq təmin olunacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Pul dövriyyəsinin təşkili, müştərilər arasında hesablaşmaların tələb olunan səviyyədə aparılması bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır. Belə hesablaşmalar ya nağd və yaxud nağdsız formada ola bilər.

Mülkiyyət üzərində dövlət inhisarının mövcud olduğu sovetlər dönəmində hesablaşmaların əsas hissəsi, nağdsız formada, hesabdən-hesaba köçürmə qaydasında aparılırdı. Belə vəziyyət hesablaşmalarda şəffaflığı təmin etməklə, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinə ciddi nəzarəti təmin etməyə şərait yaradır, müxtəlif ödəmələrin vaxtında aparılmasına şərait yaradırdı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vəziyyət xeyli dəyişmişdir. Təsərrüfat subyektləri həm ölkə daxilində, həm də xarici tərəfdaşları ilə müxtəlif təsərrüfat əlaqələri yaratmaqla, müxtəlif valyutalar vasitəsilə hesablaşmaları həyata keçirməli olurlar. Bir çox hallarda belə hesablaşmalar nağd formada aparılaraq vergi və digər fondlara ödəmələrdən yayınırlar. Elə bu səbəbdən də hesablaşmaların nağdsız formada aparılması və bunun xüsusi çəkisinin getdikcə artırılması olduqca vacibdir.

Magistr dissertasiyasının mövzusu «Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi və onların təkmilləşdirilməsi» adlanır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nağd və nağdsız hesablaşmaların nisbəti haqqında qəti fikir mövcud deyildir. Əgər Sovetlər dönəmində bütün hesablaşmaların 85-90%-i nağdsız formada həyata keçirilirdisə, bu gün bu nisbət xeyli fərqlidir. İndi çalışılır ki, yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində nağdsız hesablaşmaların artırılmasına nail olunsun. Bu məsələdə regionlarda POS terminalların quraşdırılması məsələsi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Hazırda qarşıda duran prioritet vəzifələrdən biri nağdsız ödənişlər üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması, bu sahədə stimullaşdırıcı tədbirlərin keçirilməsi və əhəlinin fəallığının artırılmasıdır. Nağdsız ödənişlər infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübə araşdırılaraq təhlil edilir, yeni nəsil ödəniş cihazlarının ölkəmizdə

tətbiqi imkanları qiymətləndirilir. Nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması çərçivəsində bir sıra banklar tərəfindən plastik kartla ödəniş zamanı müxtəlif stimullaşdırıcı kompaniyalar təşkil edilmişdir. Nağdsız ödənişlərin əhəmiyyəti və əlverişliyi haqda vergi ödəyicilərinin və onların nümayəndələrinin maarifləndirilməsi istiqamətində işlər aparılır. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq nağdsız hesablaşmalar sisteminin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf strategiyasına uyğun olaraq kompleks tədbirlərin davam etdirilməsi ilə iqtisadi subyektlərin aktivliyinin artması və maliyyə imkanlarının genişlənməsi, büdcə daxilolmalarının artırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. İnkişaf Konsepsiyasının icrası ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə Strateji plana əsasən, növbəti 7 il ərzində Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması, aktiv vergi siyasətinə keçidin təmin edilməsi, nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, ümumi bəyannamə sisteminə keçid və digər mühüm layihələrin icrası nəzərdə tutulur ki, bunlar da bütövlükdə nağdsız hesablaşmaların artırılmasına yardım edəcəkdir. Bunun üçün Mərkəzi Bank ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməklə, vahid elektron ödəniş məkanının yaradılmasını başa çatdırmalı, əhalinin, kiçik və orta biznesin elektron ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə cəlb edilməsi və bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Nağdsız hesablamaların təkmilləşdirilməsi, onların bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verilməsi məqsədəuyğundur:

- nağdsız hesablamalar bütün hallarda hüquqi rejimə əsaslanmalıdır;
- tərəflər arasında hesablamalar bank hesabları üzrə aparılmalı, həm alıcının, həm də satıcının banklarda müvafiq hesabları olmalıdır;

- ödənişlərin fasiləsiz aparılmasını təmin edən likvidlik saxlanmalı, bunun üçün ödəyici (safarişçi) daxilolmaları və hesabdən vəsaitin silinməsini planlaşdırmalı, çatışmayan resursların təmin edilməsi tədbirləri görməlidir;

- ödənişə ödəyicinin (safarişçinin) razılığı (aksept) olmalıdır. Əgər ödənişdən hər hansı səbəbdən tam və ya qismən imtina edilirsə, bu yazılı surətdə banka bildirilməlidir.

Ölkədə ödəniş kartları sahəsində səmərəliliyin yüksəldilməsi və mövcud şəbəkələrin optimal istifadəsinə şəraitin yaradılması məqsədilə «Master Card International Inc» beynəlxalq kart təşkilatı tərəfindən milli valyutada hesablaşmaların aparılması üçün təklif olunan Valyutadaxili Hesablaşma Xidməti istismara verilmişdir.

Mərkəzi Bankda həyata keçirilən əməliyyat, idarəetmə və uçot proseslərinin avtomatlaşdırılması kontekstində Korvus Baş Mühasibat Sisteminin (BMS) yeniləşdirilməsi üzrə bütün uçot və əməliyyat sahələri təhlil edilmiş, tətbiq olunan Temenos T-24 proqram kompleksinin müvafiq modulları yaradılmış və paralel rejimdə sınaq istismarına verilmişdir.

Mərkəzi Bank 2011-2015-ci illərdə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə yeni dövlət proqramı hazırlamışdır. Proqramın əsas məqsədi «nağdsız cəmiyyət»in yaradılmasıdır. Azərbaycanda böyük potensiala malik milli elektron-ödəniş sistemi yaradılıb. Dövlət proqramının əsas vəzifəsi mövcud infrastrukturdan maksimum istifadə etməklə, nağdsız hesablaşmaların əhatə dairəsini genişləndirməklə, onu təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar nağdsız ödənişlər sahəsində metodoloji və institusional bazanın da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Ölkə miqyasında elektron ödəniş sistemlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və istifadə imkanlarının artırılması istiqamətində fəaliyyət davam etdiriləcəkdir.

Kütləvi ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya sisteminin platformasında yaradılmış «Hökumət Ödəniş Portalının» (HÖP) əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üzrə fəaliyyət davam etdirilir.

Hal-hazırda HÖP-ün yaradılmış infrastrukturuna qoşulmuş 42 bankın və «Azərpoçt» MMC-nin birlikdə 1500-ə yaxın ödəniş məntəqəsində nağd formada və sistemin internet resurslarından istifadə edilməklə ödəniş kartları vasitəsilə nağdsız formada ödənişlər qəbul olunur. 2013-cü il ərzində sistemdə ümumi məbləği 713 mln.manat olmaqla 24,4 mln.ədəd ödəniş əməliyyatı işlənmişdir ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 48,2% çoxdur.

2014-cü ildə Milli Ödəniş Sistemi infrastrukturunu daha da genişləndirilmiş, regionlarda əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları xeyli artırılmış, «Azərpoçt» MMC «Master Card» beynəlxalq kart təşkilatına qəbul olunmuşdur.

2014-cü ilin əvvəlinə ölkə ərazisində quraşdırılmış POS-terminalların sayı 33285 ədəd təşkil etmişdir. Ölkə ərazisində bankomatların sayı 7,2% artaraq 2422 ədədə çatdırılmışdır.

İl ərzində ödəniş kartı emissiya edən bankların sayı 40-a, kart sahiblərinin sayı isə 5,1 mln. nəfər təşkil etmişdir. Ümumilikdə ölkə bankları tərəfindən emissiya edilmiş ödəniş kartları ilə ölkə daxilində aparılmış əməliyyatların həcmi 9,56 mlrd. manat, əməliyyatların sayı isə 63 mln. ədəd olmuşdur. Bunların 18,3%-i nağdsız ödənişlərin payın düşür. Ötən illə müqayisədə ölkədaxili ödəniş kartları ilə aparılmış əməliyyatların həcmi 64,5%, əməliyyatların sayı isə 2,3 dəfə artmışdır.

Eyni zamanda ölkədə nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, bu ödənişlər üzrə infrastrukturun genişləndirilməsi və hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlanaraq təqdim olunmuşdur.

2014-cü ilin prioritet istiqamətlərindən biri də bankların müasir bank texnologiyalarından istifadəsinin artırılması və nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank tərəfindən banklar arasında «Nağdsız ödənişlər üzrə lider bank» və «Elektron bankçılıq xidmətlərində lider bank» nominasiyaları elan olunmuşdur.

Ölkədə ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, ödəniş xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin genişləndirilməsi, ödəniş xidməti istifadəçilərinin hüquqlarının müdafiəsinin artırılması və nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə «Ödəniş xidmətləri haqqında» qanun layihəsi hazırlanaraq təqdim olunmuşdur.

Ödəniş sistemləri və nağdsız hesablaşmalar sahəsində mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, nağdsız hesablaşmaların aparılması formalarının təkmilləşdirilməsi və xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə «Nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimat»ın yeni redaksiyası təsdiq olunmuşdur. Yeni redaksiyaya uyğun olaraq, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla ödəniş sənədləri və onların icrasına dair tələblər təkmilləşdirilmiş, nağdsız hesablaşma forması kimi ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar müəyyən edilmişdir.

2014-cü ildə ödəniş sistemlərinə nəzarət çərçivəsində Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının Ödəniş və Hesablaşmalar Sistemləri Komitəsi tərəfindən hazırlanmış «Maliyyə bazar infrastrukturuları üçün prinsiplər» və «Açıqlanma çərçivəsi və Qiymətləndirmə Metodologiyası» əsasında sistem əhəmiyyətli ödəniş sistemlərinin özünü qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Ödəniş sistemlərinin sabit və etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən olmuşdur. Milli Ödəniş Sistemi vasitəsilə nağdsız elektron ödənişlərin həcmi ÜDM-un 2 mislini ötmüş, kart infrastrukturunun inkişafı sürətlənmişdir. İl ərzində nağdsız dövriyyənin inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırılması məqsədilə təşəbbüslər davam etdirilmişdir.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən Azərbaycanda Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi Proqramının həyata keçirilməsinə hazırlıq tədbirləri davam etdirilir. Bu tədbirlər planında bank nəzarəti, pul və maliyyə siyasətinin şəffaflığı, habelə ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, ödənişlərin nağdsız şəkildə həyata keçirilməsində maraqlı olan dövlətin özü də kart sisteminə keçməyə üstünlük verir. Bu, vahid ödəniş məkanı yaratmaqla, ödəniş kartları sahiblərinin nağdsız ödənişləri həyata keçirmək prosesini asanlaşdıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.A., Məmmədov Z.F. Bank işi və elektron bankçılıq. Bakı, 2003
2. Abdullayev S. Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması
3. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı, 2003
4. Məmmədov Z.F. Bank işi
5. Məmmədov Z.F. Finans iqtisadiyyatının anatomiyası və fiziologiyasının əsasları. Bakı, 2003
6. Məmmədov Z.F. Bank əməliyyatları. Bakı, 2009
7. Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2011
8. Bağırov R.A., Məmmədov Z.F. və başqaları. Pul və banklar
9. Лаврушин О.И. Банковское дело. Москва, 2002
10. Жуков Е.Ф. Банк и банковские операции. Москва, 2005
11. Banklar haqqında qanun
12. Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanun
13. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
14. Dövri mətbuat

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzi 2600 qrup magistri Soltanova Nərgiz Soltan qızının «Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi və onların təkmilləşdirilməsi» mövzusunda magistr dissertasiyasına

RƏY

Pul dövriyyəsinin həyata keçirilməsində nağdsız hesablaşmaların özünə-məxsus rolu vardır. Nağdsız pul dövriyyəsi, nağd pulların iştirakı olmadan, hesablaşmaların, müştərilərin bank hesabları vasitəsilə nağd pulların iştirakı olmadan bir hesabdan silinərək başqa hesaba köçürülməsi deməkdir. Nağdsız hesablaşma nağd pula tələbatı azaltmaqla, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin banklarda cəmlənərək onlardan kreditləşmə mənbəyi kimi istifadə etməyə imkan verir. Qeyd edilənləri nəzərə almaqla, deyə bilərik ki, magistr dissertasiyasının mövzusu aktualdır.

Magistr dissertasiyası giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, pulun meydana gəlməsi, nağdsız hesablaşmaların əhəmiyyəti qeyd edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində pulun təkamülü və mahiyyəti haqqında nəzəriyyələr, bankların meydana gəlməsi və iqtisadi münasibətlər sistemində onların iştirakı və əhəmiyyətindən ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə – pul tədavülü, pul bazarının mahiyyəti və funksiyalarına həsr olunmuşdur. Burada pul tədavülünün təşkili, pulun dövriyyəyə buraxılışı, pul tədavülü qanunu və pul kütləsi, onun tənzimlənməsi məsələləri ətraflı təhlil edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə Azərbaycanada nağdsız hesablaşmalar və onların təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Burada pul dövriyyəsinin mahiyyəti, quruluşu və təşkili prinsipləri, eləcə də nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi məsələləri ətraflı təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə və təkliflər verilmişdir. Müəllif hesab edir ki, yaxın gələcəkdə nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılması üçün Azərbaycanda hər cür şərait mövcuddur.

Dissertasiya işi lazımi səviyyədə yazılmış tələblərə cavab verir və onu müdafiəyə tövsiyə edirəm.

Magistr işinin rəhbəri

dos. Q.Əliyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzi, qiyabi magistr Soltanova Nərgizin «Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi və onların təkmilləşdirilməsi» mövzusunda magistr dissertasiyasına

RESENZIYA

Dissertasiya mövzusu aktualdır. Nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılması, yeni müasir texnologiyalardan istifadə etməklə müştərilər arasındakı hesablaşmaları nağd pulun iştirakı olmadan həyata keçirmək, iqtisadi münasibətlərdə şəffaflığı təmin etməklə, tədavüldə nağd pulun azalmasına xidmət edir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, eləcə də ədəbiyyat siyahısını əhatə edir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, nağdsız hesablaşmaların əhəmiyyəti qeyd olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslə pul və bankların yaranması, onların inkişaf mərhələlərinə həsr olunmuşdur. Burada pulun yaranması, onun mahiyyəti, bankların meydana gəlməsinin obyektiv zəruriliyi və onların iqtisadi münasibətlərdə rolu qeyd edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə pul tədavülü, pul bazarının mahiyyəti və funksiyalarına həsr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar və onların təkmilləşdirilməsi məsələlərini şərh edir.

Magistr burada pul dövriyyəsinin mahiyyətini, onun təşkili prinsiplərini, nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi məsələlərini ətraflı təhlil edir. Dissertasiyada magistr, Mərkəzi Bankın son illərdə nağdsız hesablaşmalar üzrə həyata keçirdiyi yeniliklərdən, elektron bankçılığın inkişafı istiqamətlərindən geniş məlumat vermişdir. Dissertasiya işi qarşıya qoyulmuş tələblərə cavab verir və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Resenzent

«Maliyyə» kafedrasının dosenti

S.Bədəlov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzi 2600 qrup magistri Soltanova Nərgiz Soltan qızının «Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalar sistemi və onların təkmilləşdirilməsi» mövzusunda magistr dissertasiyasının

REFERATI

Pul dövriyyəsinin düzgün təşkili həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, nağd və nağdsız hesablaşmaların nisbəti haqqında müxtəlif fikirlər deyilmiş və bu nisbətə necə olacağı haqqında dəqiq fikir yoxdur. Mülkiyyət üzərində dövlət inhisarının mövcud olduğu Sovetlər dövründə hesablaşmaların 80-85 faizi nağdsız formada həyata keçirilirdisə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu nisbəti saxlamaq bir qədər çətinidir.

Bunu nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiyanın mövzusu olduqca aktualdır. Hesablaşmaların düzgün təşkili və həyata keçirilməsi həm müştərilər arasında, həm də bankla müştəri arasındakı münasibətlərə, nəticə etibarlı ilə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına, münasibətlərin şəffaflığına xidmət edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi pulun və bankların meydana gəlməsinin obyektiv zəruriliyini qeyd etmək, pul dövriyyəsinin təşkili sistemi və onların təkmilləşdirilməsi məsələlərinin öyrənilməsidir. Burada pulun mahiyyəti haqqında nəzəriyyələr də öz əksini tapır.

Tədqiqatın predmet və obyektini nağdsız hesablaşmalar sisteminin öyrənilməsi, Respublika Mərkəzi Bankının ölkə ərazisində tətbiqi mümkün olan nağdsız hesablaşma formalarını, müasir şəraitdə nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işləri təhlil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları, Mərkəzi Bankın və Respublika Statistika Komitəsinin materialları və rəsmi informasiyalar, ədəbiyyat və biblioqrafik mənbələrə əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyini, qabaqcıl ölkələrin bank təcrübəsində tətbiq edilən, yeni texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşma formaları, onların ölkəmizin bank sistemində tətbiqi imkanları, elektron bankçılığın tətbiqi, Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən yeni ödəmə sistemlərinin təhlili və üstünlükləri əyani şəkildə göstərilir.

Azərbaycanda ödəniş sisteminin inkişaf etdirilməsi, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul sahibkarların və əhalinin elektron ödəniş sistemlərindən daha fəal istifadə etmələri, tədavüldə olan nağd pul kütləsinin nağdsız tədavüllə əvəz edilməsi, ölkənin Milli Ödəniş Sisteminin inkişafının əsas istiqamətindən hesab olunur. Nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artırılmasına diqqət çəkən ölkə başçısı 2014-cü ilin 9 ayının yekunlarına həsr olunmuş iclasda qeyd etmişdir: «Çalışmalıyıq ki, ticarət, iaşə obyektlərində nağd şəkildə ödəmələr minimuma endirilsin. Hər bir məntəqədə, ticarət obyektlərində ödəmələr kredit kartları ilə aparılmalıdır. Belə olan halda vergilər bazası səy göstərmədən, avtomatik olaraq genişlənəcək».

Kredit kartlarından istifadənin azlığı, nağd hesablaşmaların tətbiqi vergidən yayınma hallarını genişləndirməklə, müxtəlif xoşagəlməz halların baş verməsinə səbəb olur. Bunu nəzərə alaraq Respublika Mərkəzi Bankı 2011-2015-ci illərdə nağdsız hesablaşmaların inkişafı üzrə yeni dövlət proqramı hazırlamışdır. Proqramın əsas məqsədi «nağdsız cəmiyyət»in yaradılması olacaq. Bunun üçün ölkədə böyük potensiala malik milli elektron-ödəniş sistemi yaradılmışdır. Bununla əlaqədar dövlət proqramı çərçivəsində nağdsız ödənişlər sahəsində metodoloji və institusional bazanın təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində nağdsız hesablaşmalarda və müxtəlif ödənişlərdə şəffaflıq təmin olunacaqdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət proqramı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, həm banklar, həm də təsərrüfat subyektləri tərəfindən gecikdirilmədən həyata keçirilsin.

РЕЗЮМЕ

Безналичные расчеты всегда имели большое значение. Как известно. Производитель всегда хочет не замедлительно получить деньги за продаваемый товар, а покупатель всегда старается задерживать оплату. Несмотря на противоречивость интересов продавца и покупателя, между ними всегда происходит расчеты, как наличными, так и безналичными. С точки зрения экономики целесообразно осуществлять расчеты по безналичным формам.

Магистерская диссертация посвящена теме система безналичных расчетов в Азербайджане и ее совершенствование. В работе приводятся материалы по возникновению денег и банков, разные точки зрения специалистов, экономистов, роль денег и банков в развитии экономической системы.

В магистерской диссертации приводятся материалы характеризующие взаимоотношения между производителями и покупателем, применяющие формы безналичных расчетов, их формы и различия.

Здесь приводятся данные о порядке выпуска денег в обращение, их соответствие с законом денежного обращения о денежной массе и ее регулировании.

В магистерской диссертации большое внимание уделяется формам безналичных расчетов в Азербайджане и их совершенствованию. Как правильно отмечается в работе, необходимо по возможности, добиваться в расчетах между производителем и покупателем использования безналичных форм расчетов. Это, увеличивая рост налоговых поступлений в бюджет, одновременно исключает уклонения от налогов и других государственных и общественных фондов.

В работе подробно излагается положения и правила рекомендуемые Центральным Банком Азербайджана по совершенствованию безналичных расчетов во взаимоотношениях клиентов, независимо от форм собственности.